

TÓTH DEZSŐ

A POLGÁRI NACIONALIZMUS KIALAKULÁSA A MAGYAR IRODALOMBAN

I.

Az 1772-től 1848-ig terjedő korszak — bármilyen határozottan tagolódik is — egészében a polgári nacionalizmus kialakulásának ideje történelmünkben. Rányomta ugyan erre a korszakra, mint nemzeti ideológiánkra is, a maga bélyegét a társadalmi erők gyengesége — történelmi lényegét tekintve azonban a nemzeti kibontakozás folyamata progresszív volt. Talaján is egy eszmeiségben, esztétikájában nagy, nemzeti irodalom fakadt, amely tükrözte és segítette, egy ideig szinte hordozta a nemzetiség ügyét s amelynek népre, nagyvilágra tekintő patriotizmusa haladó hagyományaink közé tartozik s szerves része szocialista hazafiságunknak.

A magyar nacionalizmus alakulását vizsgálva, ezúttal azonban némi egyoldalúságra kényszerülünk. Nem feledve, még kevésbé tagadva a korszak egészének progresszív jellegét — a figyelmet a nemzettéválás megalapozatlanságával, felemáságával összefüggő sajátságaira kell fordítanunk s nyomatékkal utalnunk egy már ebben a korban is elevenen élő szűkebb, peioratív értelmű nacionalizmusra.

A magyar nacionalizmus komplett ideológiája a XIX. század közepére nagyjából kialakult s a későbbi, egyre dekadensebb nacionalizmus mindig olyan motívumokat használt fel, amelyeknek gyökere erre a korra nyúlt vissza. Legutóbb az 1956-os ellenforradalom is nem egy olyan elemre épített, amelynek felhasználhatóságát történetileg magyarázni csak a reformkori nacionalizmus felől lehet. Ezek az elemek, motívumok a maguk korában még nem voltak jellemzők, sokszor csupán csak kísérték a lényegében progresszív folyamatot — de már akkor is mint a magyar fejlődés gyengeségeinek következményei voltak jelen.

Ezeknek a korlátoknak a hangsúlyozását azonban csak részben indokolja a nacionalizmus elleni harc aktualitása, az arányok alkalmi eltolódásának másik oka úgy érzem, tudományágunk némi mulasztása is. A felvilágosodás, nyelvújítás, reformkor irodalmáról szólván — a túlsúlyban levő pozitívumok vonzásának nagyon is engedve — jelentőségéhez mérten csekély gondot fordítottunk az irodalomban jelentkező nacionalista, nemzetiségellenes, izolációs,

antiszemita stb. elemekre, s ezeket elemző megbélyegzés helyett inkább kizártuk a tárgyalásból — akaratlanul kissé meg is tisztítva tőlük irodalmi hagyományunkat.

II.

A nemzet, mint ismeretes, történeti, közelebbről polgári kategória, éppen ezért már kifejlésének idején, történelmileg haladó korszakában is jelentkeznek alapvető korlátai: a nemzeti önmagasztalás, ugyanakkor más nemzetek lebecsülése, egyfajta önérvényesítő megkülönböztetés és agresszivitás. Amit már most a magyar nacionalizmusról szólva le kell szögeznünk az, hogy ezek a korlátok nálunk már a kezdeti időben is fokozottan, a tipikus nyugati polgári fejlődés hasonló korszakaihoz mérve erőteljesebben jelentkeztek, hogy a magyar nacionalizmusra elmaradottságunk már fogantatásakor rányomta bélyegét, s hogy a felemáság bontakozását is mindvégig kísérte. Ez az alapfogyatékoság az irodalom vonatkozásában abban összegezzhető, hogy a mi nemzeti ideológiánk kialakítója nem a történelmileg friss, új osztály, a feudálist leváltó vagy azzal kiegyező polgárság, hanem az ún. történelmi osztály, az átalakuló, egyre inkább polgári funkciót betöltő nemesség volt. Ebből szükségképpen következett, hogy nemzeti ideológiánk eleve konzervatív, antikapitalista, romantikus elemekkel ötvöződött, s hogy benne a patriarchálisan értelmezett parasztnak különösen nagy szerep jutott.

A magyar nacionalizmus kezdettől való, fokozott torzulásának másik oka azzal függött össze, hogy a magyarság sajátos fejlődési körülményei folytán már a polgári fejlődés kezdetén más magyarországi népek nemzeti kibontakozásának is útját állta, s így nemzeti önérvényesítése szinte kezdettől fogva más népek nemzeti jogainak kétségbevonásával, kissebbitésével járt.

Ennek előrebocsátásával — mivel a folyamat egészének vizsgálatára nem vállalkozhatunk — ragadjunk ki néhány kérdést.

Az egyik probléma annak a rendi nacionalizmusnak az értéke és értékelése, amely a XVIII. század végén, XIX. század elején, nagyjából a felvilágosodás és nyelvújítás korának irodalmában oly szembetűnően jelentkezett. E korszaknak, mint tudjuk, egyik jellemzője, hogy a szociális progresszió nem tudott szervesen és tartósan összekapcsolódni a nemzeti függetlenség ügyével, hogy az igazi nemzeti felemelkedés e két egymást feltételező eleme külön úton futott. Ahogy a korszak politikai életében a nemzetileg legmagasabb rendűt a kettő összekapcsolásával az első magyar köztársasági mozgalom képviselte — ugyanúgy az irodalomban is a legnemzetibbet azok a művek reprezentálták, amelyek történelmileg a mozgalomhoz kapcsolódva hoztak létre ideiglenes szintézist. Ilyen volt Batsányi politikai lírája és Kármán tartalmában is nemzetit követelő irodalomértelmezése. Ahogy azonban a mozgalom elszigetelődött s politikai törekvéseit is egy lényegében ellenforradalmi korszak tartóztatta fel, ugyanúgy

Batsányi lírája, Kármán irodalomfelfogása sem folytatódott, csupán elszigetelten anticipált sok mindent a reformkori politikai és irodalmi nemzeteszméből. Az 1795-öt követő rendi kompromisszum idején Kazinczy nyelvművelő mozgalma a nemzetit közvetve, az irodalmi nyelv művelésével támogatta — de a nemzeti tartalommal szembeni közöny, a kozmopolitizmus is jellemezte művét. Csokonai pedig azzal, hogy progresszió és nemzeti szintézisét népi alapon kísérelte megteremtteni — a legtöbbet adta, de egyben kirekesztődött a rendi keretek közt mozgó irodalomból, sőt annak egész folyamatából: művével nem is a reformkori, hanem éppenséggel Petőfi költészetének lett történelmileg is elszigetelt elődje. Mindebből kitűnik, hogy a nacionalizmus magasrendű irodalmi képviselőjének lehetőségei viszonylag korlátozottak voltak. Másfelől ráirányul a figyelem arra, hogy ugyanakkor a korszak egészén az ellenállás idején csakúgy, mint a kompromisszum szakaszában, majd annak felbomlásakor változó színezettel ugyan, de mindvégig elevenen virágzott egy erős nacionalizmust — rendi nacionalizmust — sugárzó irodalom. Dugonics, Gvadányi, Berzsenyi, Kisfaludy Sándor, a nacionalista drámák Kisfaludy Károlya, a kezdő epikus Czuczor és Vörösmarty ennek az osztályszínezetű hazafiságnak hirdetői. Ez a nacionalista irodalom ugyan az előbb jelzett csúcsok és tendenciák szintje alatt, de nagy erővel, egyetemes hatással propagálta a maga rendi koloncokkal megrakott nacionalizmusát s már csak széles bázisánál, nagyarányainál fogva is belekiabálta politikába, irodalomba, köztudatba a maga sokban parlagi nemzetideálját. Hatása, ereje nagy volt, annál is inkább, mert ugyanez az osztály lett a reformkori átalakulás vezető ereje s ha fejlődése során ennek a korai, üres nacionalizmusnak kigúnyolását, megtagadását nagyrészt maga hajtotta is végre — egyes elemeit magával hurcolta, visszamenőlegesen igazolta s az immár egyetemesebb reformkori nemzettudatnak is részévé avatta.

Mi jellemezte közelebről ezt a nacionalizmust? Nagyrészt merő negatívumok. Mindenekelőtt az osztálykiváltságok védelme. Ez bővebb fejtegetésre nem szorul. A II. József politikájával szembeni ellenállás lényegében osztályindokú volt, ez Dugonics, Gvadányi művéből, az 1790-es ujjongás irodalmából — még Batsányi ünneplő verséből is — világosan kitűnik, a kompromisszum idején sem változott ez a konzervativizmus, legfeljebb ekkor a nacionalizmussal nem annyira a feudális berendezkedés védelme, mint inkább glorifikálása párosult, s a 10-es évek végének, 20-as évek elejének tüzes hazafiaszkodása ha nem védte vagy magasztalta is — de akaratlanul hirdette a rendi mentalitást. Ha a nemesi nacionalizmus e periódusai más más színezetűek is, a társadalmi konzervativizmus egyformán és mindvégig jellemzi őket.

Másik merőben negatív vonása volt ennek a nacionalizmusnak a más népek, főleg a nemzetiségek lebecsülése, olyan felsőbbiségtudat, amely mereven elhárította az idegenekkel való keveredés gondolatát, s a nemzeti fenntartását és biztosítékát az izolálódásban vélte megtalálni. A legeklatánsabban fejezte

ezt ki az *Etelka*, amely sokkal inkább nemzetiség, mintsem abszolutizmus ellenes mű. A regény telve a minden alkalmat megragadó, vagy inkább kereső idegengyalázással, kiirtással fenyegető agresszivitással (az egyik magyar vezér, a nyájjas Uszubu pl. tréfálkozva beszéli el egy egész tót város kiirtását); — jegyzetei pedig egy nacionalista történelem és nyelvtudomány alapjait vetették meg, amely nemcsak a horvátistváni tudománynak elődje, de nemzetiségellenességével, uralmi és területi igényeket alátámasztó névmagyarázataival, dokumentumaival az irredenta történettudománynak is őse. A regényt Kazinczy „a magyar névnek illetlen s ok nélkül való emlegetései” miatt élesen elítélte, de — s ez volt jellemző a rendi közgondolkozásra — ugyanez a nacionalizmus volt hallatlan sikerének is főoka.

Az *Etelka* szerelmi történetével az izolálódást is hirdette. A bolgár (tót) Zalánfi alakjának megrajzolásával az író merőben a nemesi olvasó előítéleteire épített, annak nacionalista felháborodását szította, amiért Zalánfi idegen létére egyáltalán magyar kisasszonyra mert szemet vetni. Ugyanez a motívum irodalmilag magasabb szinten, de igen határozottan jelentkezett Kisfaludy Sándornál is. Egyik tragikus végkifejletű drámájának (*Az emberszív örvényei*) konfliktusát az adja, hogy egy magyar nemes 14 évi házasság után el akarja hagyni feleségét, pusztán azért, mert az olasz származású. Itt azonban még nem a később olyannyira népszerű „magyar nő” motívumról van szó — hiszen az idegen asszony alkalmazkodott környezetéhez, magyarul beszél, nem idegen majmoló, szereti férjét, mint ahogy az is őt — hanem az azonos nemzetiség önmagáért való nacionalista reklamálásáról. Ugyanezt a nemzeti különállást igen hatásosan, vígjátéki formában és happyenddel propagálta a *Dárdai ház* is, amelyben a magyar nemes nem adja leányát a különben igen derék, de francia szomszéd fiához. „Magyar vagyok — mondja — a lányom is magyar legyen s maradjon magyar s magyarnak felesége lévén, szüljön magyarokat. Nemzetemnek káros koresosodását én az én véremmel sohasem fogom előmozdítani”. — És így tovább az egész darab során, mígnem kiderül, hogy a szomszéd is magyar. Jellemző, hogy a 27 éves Vörösmarty már egy magasabb igényű nacionalizmus alapján így írt e darabokról: „Mindkettőben az igen messze vitt hazafiaskodás szinte nem jól esik a legbuzgóbb magyarnak is. . . szent érzés az, de nem kell vásárra vinnünk s úton útfélen üvölnünk, hanem csak ott, ahol hathatósabb rugói, vagy nevezetesebb következtetései lehetnek. . .”

A rendi nacionalizmusnak ezek mellett az egyértelműen negatív vonásai mellett azonban voltak olyan sajátságai is, amelyekben az osztályvonások és a nemzeti vonások szinte elválaszthatatlan egységben jelentek meg, amelyek ezt a nacionalizmust merőben kétarcúvá tették. Egyik első pillantásra is szembevető jellegzője volt pl. a rendi nacionalizmusnak egy rendkívüli felfokozottság, naív illúziósság, Katona szavával élve a nemzeti dicsekvés, amely nem kifejezetten más népek ellenében, de gátlás és korlát nélkül magasztalta a

magyart. Berzsenyi egyes költeményei, Kisfaludy Sándor *Boldog szerelem*-je nemesházi rajzolatai, öccsének történeti drámái, a korai hősi epika némely darabja (*Hűség diadalma*, *Augsburgi ütközet*), ha évtizedeiknek megfelelően más-más árnyalattal is, de egyaránt a nemzeti önteltség naív dagályától voltak eltelve. Kétséges, van-e irodalom, amely ilyen viszonylag hosszú időszakazon, mintegy két évtizeden át fel tud ennyire alaptalan s mégis ilyen hevületű és fokú nemzeti önmagasztalást mutatni. Ennek a nacionalista káprázatnak az ígézetében az utolsó rendi felkelés nemzeti hőszok, félistenek gyülekezetévé, a parlagi életforma minden nemzettől irigyelt magyar boldogsággá, a rendi alkotmány az angoléval vetekedő nemzeti büszkeséggé nőtt; író és közönsége pedig együtt ámult el a magyar hősi jellemen, a bátorság és igazmondás, nemes büszkeség és lovagi szótartás, az erkölcs és becsület eme mindenkori óriásán, akit legádázabb ellene is rettegve tisztel, s akinek minden dráma és hősköltemény végén reszketve hódol. — Nyilvánvaló, hogy ez az illúziósság egyfelől a nacionalizmus rendi jellegéből adódott, a nemesség szereptudatát erősítette, rendi hiúságát legyezte, az osztály ingatag talajon álló uralmát támogatta. Ez a nacionalizmus azért volt felfokozott, mert a nemesség konzervativizmusát, feudális mivoltának időszerűtlenségét kellett kompenzálnia; olyan üres hang, tartalmatlan szólam volt ez egyfelől, amely csak harsogva vált hallhatóvá. A nacionalizmus a kifejezetten rendi oldalának megvolt a maga esztétikai vetülete is; az illúziók nyelve, az irodalomban, költészetben egyfajta retorikus formalizmus, nehéz dagály, a nyelvi kifejezés tartalompótló, Kélcseytől is szóvá tett felduzzadása pl. Berzsenyi lírájában, vagy a karzattapsra vadászó, olesó retorika, vég nélküli szavalatok, öndicsérő deklamálások Kisfaludy drámáiban s a korai hősi epika némely alkotásában. — Másfelől azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy ez a felfokozottság nemcsak a vélt rendi nagyság és a tényleges helyzet kontrasztját fedte, hogy a magyar nemzetiségnek nemigen voltak objektív biztosítékai; nálunk nem volt nemzeti abszolutizmus, önálló politikai élet, valamennyire is centralizált közigazgatás, nem voltak nemzeti intézményeink, azaz nem voltak meg a nemzettévülésnek bizonyos anyagi, strukturális feltételei. — Ezek híján a nemzeti merő hangoztatásának érvénye automatikusan megnőtt, a nemzeti hangsúlyozásának fő formájává lett, jelentősége a hiányzó tartalmak magába olvasztása miatt is megnőtt — egyszóval, hogy a nemzeti közérzetnek ez az elefantizmusa függő helyzetünkkel is kapcsolatos volt. Aminthogy II. József beolvasztási politikájával, a Napóleoni hódítással szemben, majd a kompromisszum felbomlásának első időiben, különböző mértékben, ugyan korlátolt, de politikailag is megfogalmazható nemzeti érvénnyel bírt. S ugyanakkor ezt az oldalát esztétikailag is pozitív mozzanatok kísérték. A felfokozottság — s ezt Berzsenyi lírájában lehet legtisztábban tetten érni —, egyszersmind a hangvétel, a stílus egyfajta absztraktságát is jelentette, amely a rendi osztálygenezis legdurvább nyomait elfedte, egy olyan általánosítotttságot is magával hozott, amely a

rendi felől a nemzetileg közelítő szublimálódást is alkalmas volt kifejezni és előmozdítani.

Vagy nézzük a rendi nacionalizmust jellemző történeti érdeklődést. Egyfelől ez mélységesen összefügg magának az osztálynak később a dzsentritől is oly büszkén emlegetett történelmiségével. A nemzeti ideológiát is ugyanaz az osztály alakította ki, amely a feudális múltban is vezetőszerepet játszott, amelynek tudatában a nemzeti és osztálymúlt azonosult. A múltba fordulás tehát a rendi hatalom fényét emelte, öntudatát erősítette. Jellemző, hogy a honfoglalás-motívum is mennyire rendi elemekkel terhelt jelent meg. Tulajdonképpen földfoglalás volt, a rendi kiváltságok történelmi indoka: akkor vált el úr és jobbágy, akkor vetették meg a megyerendszer alapjait, onnan származik a nemzetiségek feletti magyar primátus, Pusztaszer a rendi uralom történeti biztosítója stb. Ezt a történelemszemléletet esztétikai negatívum is kísérte. A rendi konzervativizmusnak megfelelő metafizikus nemzetszemlélet külsődleges múlt ábrázolásához, áltörténetiséghez vezetett, az osztály-azonosság tudatában elegendő volt a jelen moráljának egyszerű, változatlan visszavetítése. Másfelől azonban az is nyilvánvaló, hogy a történelem időbeliségénél fogva a merő osztálytudatot meghaladó, generációkat összekapcsoló kategória is, amely ugyan csak az idő dimenziójában, de már a nemzeti egy elemét is magában hordozza, amely akarva akaratlan teremtia legtágabb értelemben vett hagyomány fogalmát, amely — sejt már később a tudatosság magas fokán, Kölesey fogalmazta meg — a nemzettudat oly fontos pillére. S ha a felfokozottság főleg a lírában és drámában hozott pozitívumokat —, a rendi nacionalizmus történelemszemlélete a hexameteres epika és a történeti regény alapjait vetette meg.

Az irodalmi népiességgel — mint a rendi nacionalizmus kísérőjével, lényegében ugyanez a helyzet. A nemesség a maga magyarságának hangsúlyozásáért a néphez fordult. Amíg azonban egyfelől a patriarchálisan értelmezett paraszti az állandóság jelképe volt, s a népiességet esztétikai provincializmus terhelté, — addig másrészt a nemzetfogalom akart-akaratlan kiszélesítése is benne foglaltatott és esztétikailag, ha távolról is, de az irodalom nemzeti jellegének kialakulását szolgálta.

Jellemzője volt a rendi nacionalizmusnak egyfajta nyelvi nacionalizmus is, amely bekapcsolódott a felvilágosodás indította nyelvművelés sodrába. Rendi jellegének vetülete volt az ortológia, a metafizikus nyelvszemlélet, a nacionalista purizmus. A nyelvi magyarosítást azért nem említem, mert az közös volt Kazinczyékéval, legfeljebb erőszakosabb eszközöket javasolt. Másrészt volt ennek a nacionalista nyelvszemléletnek Kazinczy sokszor köznyelvtől elszakadó fentebb stíljével szemben bizonyos korrekciós szerepe, kapcsolatai voltak a népnyelvvél, s a köznemesi mentalitás főleg ezen a vonalon érvényesítette arisztokrata-ellenségét. (Gondoljunk nemcsak a nyelvben elidegenedő, aulikus arisztokrácia elleni nyilatkozatokra, hanem a vígjátékok idegen nyelvű arisztokrata figuráira is.)

És így tovább lehetne folytatni a sort. Nemesak az alapvető vonásoknak, hanem egyes mozzanatoknak is mind ilyen kettős jelentése tűnik ki. Az irodalomban pl. nemzeti erényként propagált harci készség, virtus, a rendi felkelésre alludálva kimondatlanul is az adómentesség kiváltságát támogatta, esztétikailag pedig a hexameteres nagyepikát terhelte agyon végnélküli harc-leírásokkal. Másrészt nyilván volt ennek öntudatnevelő, szabadságharcra hívó nemzeti hangja is, s a heroikus szemlélet esztétikailag az antik lírai és epikus formák műfajok egészében szerencsés, a romantika szempontjából temékeny kivirágzását hozta meg.

A kettősség legközvetlenebbül természetesen a rendi nacionalizmus terminológiájában tükröződött. Jellemző pl., hogy a hazafias irodalom kifejezőkészlete mennyire árulkodik arra a nemességre, amely a nemzetre rávetítette a maga arisztokratikus, tehát származásban, vérben, családban való gondolkodását, s amely nemzetszemléletének erkölcsi értékrendjét a származási értékrend terminusaival jelölte. Az ilyen kifejezések mint, vérárulók, elfajzott esemeték, vipera fajtások, mostoha fajtások, Árpád nemes magzatja, korcsosodás, — az olyan népszerűvé vált szólások, hogy „íme nemzeni szarkákat kezdenek a keselyűk!” „Nem szülnek sólyomfiakat soha gyáva galambok”, vagy Berzsenyinél a közismert: „Csak sást nemzenek a sasok, s nem szül gyáva nyulat Nubia párduca” a „a sas fia gyáva galamb lesz” stb. stb. — egyáltalán, hogy a hazafias, nemzeti érvényű lírában mennyi a családviszonyok jelölésére használt szó: atyák, unokák, magzat, csemete, ősök stb.: mind a rendi és naci-onális kettős érvényű, de szimultán jelenlétéről vallanak.

Ami mármost — kevésbé problematikus voltánál fogva röviden — a reformkort illeti: ez az idő a magyar nacionalizmus alapjában progresszív kibontakozásának kora, mikor a nemzetiség eszméje a politikai, ideológiai, kulturális élet minden területén egyetemes érvényű, óriási erővé vált. Intenzitása ellenére sem volt azonban olyan egészségtelenül felfokozott, mint a rendi nacionalizmus, mert a gazdasági élet, az önállósuló politikai mozgalmak realitására, a magyarosodó főváros társaséletére, a születő nemzeti intézményekre (múzeum, akadémia, színház) támaszkodhatott. A viszonylag gyors, szerves, két és fél évtizedes átalakulás során a rendi nacionalizmus polgári vagy inkább polgárosult nacionalizmussá gazdagodott. A gyors változással a metafizikus nemzetszemléletet az egyre fejlődő nemzeti génusz ideája váltotta fel — erre hivatkozott Széchenyi a konzervativizmussal szemben, erre később Kossuth a megriadó Széchenyi ellenében. A rendi naci-onális illúziók szertefoszlatásával a nemzeti önismeret szókimondó igényével Széchenyi a múlttól a jelen felé fordította a figyelmet; a feudalizmusnak a múlt felől való elégikus kritikáját a polgári jövő felől való bírálata váltotta fel, s ha a történelemidézés megmaradt is — már a nagy átforgatólást, az új erkölcs kialakítását szolgálta: a drámában, kisepikában a virtus és testi erő régi hősei helyett az önzetlen, áldozatos hazaszeretet példaadói, zsarnokölő hősei elevenedtek

meg (Búvár Kund, Zrinyi, Kemény Simon, Kont, Rákóczi, Hunyadi László) vagy a morális átalakulás szükségét hirdette, a közéleti erények megszerzésére buzdított (Abafi). A nemzeti eszmétől maradéktalanul áthatott irodalom az új polgári erények nemzetivé magasztosítását hallatlan erővel hirdette; munkás, dolgos, alkotó hazaszeretetre mozgósított. A nőknek a nemzeti erőfeszítésbe való bevonását, a nemzeti társaséletet propagálta s — gondoljunk csak a védegylet irodalomra — a „szorgalom” és „műipar” nemzetivé asszimilálását végezte; az életkép és tájleíró irodalom már nemzeti fővárosról tudósított s a feudális parlagnból nemzetivé lett tájak költészetével nevelt hazafiságot. — S mindezt annak révén, hogy ekkor már, ha patriarchális reformista értelmezésben is, de a paraszt osztályosa lett a nemzetnek s hogy a magyar nacionalizmus a népek hazáját számontartó nemzetköziséggel is kiegészült, amely a magyar történelmet s a nemzeti felemelkedésért való harcot már az egyetemes emberi haladás részeként fogta fel. „Haza és haladás” „haza s emberiség” — Kölcsey, Vörösmarty jelszavain — azok társadalmi, politikai tartalmain épült a reformkori irodalom, amely végre hivatástudatában, tartalmában s esztétikumában is nemzetivé formálódott. Aminthogy ez időben vált nemzetivé a zene, a képzőművészet és színikultúránk is.

Ennek a hallatlanul gazdag folyamatnak az elemzését azonban sem a terjedelem, sem az egyoldalúságot ígérő célkitűzés nem teszi most lehetővé. A reformkori nacionalizmus e pozitív jellege egyetemi jegyzeteinkben, monográfiáinkban amúgy is ki van fejtve. Éppen ezért korántsem a történelmi-politikai, hanem csupán a szépirodalmi anyag alapján s annak vonatkozásában néhány apró megjegyzést.

A reformkori nacionalizmus — fentiek értelmében — nem tekinthető a rendi nacionalizmus egyszerű folytatásának, attól minőségi különbség választja el. Népbarát és internacionális tartalmakkal gazdagodva, szintézise is a nemzeti előhaladás ama szétszórt lehetőségeinek, amelyek a felvilágosodás és nyelvújítás korában nem tudtak egyesülni s amelynek a rendi nacionalizmus ideológiája — bár nagyhatású — de csupán egyik tényezője, eleme volt.

Mégis azt kell mondanunk, hogy ennek a reformkori nacionalizmusnak az alapanyagát vagy inkább keretét, formáját a rendi nacionalizmus szolgáltatta. Ebben az időben a nemzeti ideológia kialakulása lényegében a rendi nacionalizmus polgári feltöltődésében állt, amelynek során az új tartalmak a régi formái közt kaptak kifejezést. Az átalakulás ugyanis — a köznemesség tudatvilágában nem ment végbe a további nemzeteszmény oly hirtelen, sokban arisztokratikus megtagadásával, mint ami Széchényi agitációját jellemezte. A gyakorlatban a fogalmak lassú kicserélődése, az újnak a régibe való szerves beépülése folyt, amit épp az irodalom dokumentált legtisztábban. Hadd idézzük ezek közül a legjellemzőbbet. Mikor Vörösmarty az *Árpád ébredésében* a 30-as évek reformhazafiságának tablóját teremtette meg — akkor a nemzeti megújulás élményt, a dolgos munkás hazaszeretetet, a nép iránti rokonszenvet,

a színművészet elfogadtatását — egyszóval a polgárosodás új tartalmait — mind a rendi nacionalizmus vezér- és szimbólum-alakjának, a honfoglaló Árpádnak megjelenítésével avatta nemzetivé. A korszak ismerői tudják, hogy a reformkori nacionalizmusnak az irodalomban szüntelenül megnyilatkozó sajátsága a rendi forma és polgári tartalom e nemzet-ötözete. Kezdve attól, hogy a regény polgári műfaja nálunk reprezentatívan és először a történelmi regény műfajában jelent meg — egészen odáig, hogy Garai a harcra és lóra termett magyart azzal buzdítja a tengerhajózásra —, hogy hiszen a hullámokon imbolygó hajót is úgy lehet megülni, akár a paripát, harcra lehet ott is kelni a szilaj viharral s még a szélvész zúgó trombitájának kilátásbahelyezése sem hiányzik ebből a régi formát és új tartalmat komikusan elegyítő nemzetképből. (Tengeri dalok II.)

Az a tény, hogy a reformkorban sem esett maradéktalanul egybe a haladó és nemzeti, s az az ellentmondás, ami abban rejtett, hogy az átalakulás élén a nemesség állt, hozott még magával néhány olyan stiláris-terminológia sajátságot, ami az ez idei irodalmat — mint nemzeti irodalmat is jellemzi, s amelyek némi rokonságot mutatnak a rendi nacionalizmus effajta sajátságaival. Az egyik ilyen a költészetre, de a publicisztikára, politikai szónoklatra is jellemző vonás, — egyfajta morális átitatottság, az, hogy a hazafias, a nemzeti, általában vagy legfőképp erkölcsi terminológiával nyert kifejezést. Ez végső soron abban gyökerezett, hogy a nemesség — a maga átalakulását a nemzetre vetítve — a reformkori történelmet, mint heroikus önátalakítási folyamatot fogta fel, — tudatában és nyelvezetében a politikai magatartásnak polgárivá válása, az egész reformtevékenység — mint önfeláldozás, a lemondás, a nagy-lelkűség gesztusai, mint nemesedés, megjavulás, a bűnökéből való kivetkőzés tükröződött. Hozzájárult mindehhez, hogy nálunk, a polgári átalakulást támogató államhatalom híján, gazdasági, kulturális életünk kiépítését, intézményeinek létrehozását mindig mintegy közadakozásra, a nemzeti közvélemény áldozatkészségére: tehát morális erőfeszítésre kellett elsősorban alapozni. Innen is, a reformkor társadalmi törekvéseinek és általában a nemzetinek egyfajta morális megfogalmazása. Hasonlóképpen az a tény, hogy az érdekegyesítés, a nemzeti egység koncepciója minden történelmi helyessége ellenére, ill. mellett foglalt magában jócskán illúziókat is, s nemesak feloldani igyekezett a nagy társadalmi ellentmondásokat, hanem el is feledte azokat, — esztétikailag egy Berzsenyire emlékeztető elvontsággal, retorikával is járt.

A reformkorban a nemzetiségi kérdés kiélestedt. A 30-as évek közepétől erőteljesen megindultak a nem magyar népek magyaréhoz hasonló, de szükségképpen magyarelles nacionalista mozgalmak, amelyek értékét sajátosan befolyásolta a tény, hogy bennük — főleg a horvát mozgalmakban — a bécsi udvar kezdetétől a magyar függetlenségi törekvések hatásos ellenszerét is látta. Ennek ellenére a reformkori irodalom nem produkált olyan elfogult nemzetiség ellenes irányművet, mint amilyen az *Etelka* volt. Maguk a nemzetiségi mozgalmak

mak is erősebbek és jelentősebbek voltak, hogysen ilyenképp lehetett volna rájuk reagálni. A köztudatban végbement változást jól mutatta az, ahogyan a kérdést Vörösmarty a *Zalánban*, s ahogy 15 év múltán az *Áldozat* c. drámájában érintette. A *Zalán futásában* a pórnép „merre magyart telepedve tudott oda zuga hegyéről”; a hátráló Hubát „négy hegyi pásztor” üldözi, majd mikor irtóztatós pusztítást visz köztük végbe s kikelve szidalmazza őket, „nem értették de remegtenek a buta népek” —: azaz a bodroglői földnép lázadása tulajdonképpen visszavetített magyarelleses, nemzetiségi paraszt felkelés. A nacionalista indulat erre ekkor még a felkelés szörnyű vérbefojtásának, Ete tomboló öldöklésének rajzával adott választ. A 30-as évek végéről való s a honfoglalást közvetlenül követő időben játszódó dráma e tekintetben teljesen ellenkezőjére váltott. A gyűlölködés, a kiirtás gondolata itt is megjelenik, de már az intrikus szájába van adva:

Mit ér a hódítás ha béke nincs?
Rég mondom: e gaz népet irtani,
Nem társul venni kell: hódolni kész
De folyton árulást kohol s nemes
Győzője orgyilkától elesik.
Pusztítani kell őket. Tűz víz soha
Barátok nem lehetnek.

Ugyanakkor viszont a hős Szaboles anyja sírjánál egy sereg gyermeket lát, akik a színen hálaéneket zengenek, amiért a magyar matróna felszabadította őket. „E drágá föld ismét honunk” — mondják önnön szabadságukat éltetve. — Mire Szaboles:

Ez jó szívhez méltó gondolat volt
S a legnemesebb mód jó barátokat
Szerezni ellenségéből. S jóslom
Im e porok fölött, hogy e házat
Nem bírja megrendíteni semmi vész,
Ha míg csatán a férfikar sebet vág,
Honn nőszelidség enyhítendi azt.

Ezek az egymással szembehelyezett betétek itt már a nemzetiségi kérdés valamiféle patriarchális megoldását propagálják s olyanfajta idillt körvonalaznak, mint Madách *Civilizátora*, amelyben a nemzetiségeket képviselő héres figurák familiáris együttesben ülnek körül az asztalt a magyar gazdával.

Általában azonban a reformkori szépirodalomban a nemzetiségi kérdés nem tükröződik oly mértékben, mint amilyen súllyal jelen van a politikában. A politika mintha elvette volna a szépirodalom elől a témát. Egyébként azon-

ban Széchényinek, a centralistáknak és Kossuthnak vonatkozó álláspontjai az írói közvéleményt élénken foglalkoztatták s a kérdést sokan közülük — Bajza, Vörösmarty, Eötvös, Garay — nem mint írók, hanem mint publicisták vitatták.

Az irodalomban nemigen tükröződött a kérdés bonyolultsága s a nemzeti-ség-ellenesség is inkább közvetve, az egynyelvű, egészében magyar haza illúziójának hirdetése révén érvényesült.

Megszünend a viszálokodás
Hiten és nyelveken
S Kárpátoktól a tengerig
Magyar világ leszen

— mondja Bajza *Honfida* —

Kárpátoktól az Adriáig
Zengjen a közének
S vesszenek, kik ellenállnak
Forró zengzetének •

.....

Ivadékról ivadékra nem szününk remélni
Kárpátoktól Adriáig
Hogy magyar fog élni.

— hirdeti Garai *Himnusa*. — A *Fóti dal* sorai: „Minden ember legyen ember És magyar — Akit e föld hord s egével Betakar” — a korabeli (s még inkább a századvégi) értelmezések tanúsága szerint ugyancsak ezt a magyarosításon alapuló nemzetegységet hirdette.

Feltűnően kísérte ezt ugyanakkor a pánszlávizmustól való félelem, „éjszak rémes árnyai”-nak sűrű emlegetése — Vörösmarty verseiben három helyütt is; Czuczor terjedelmes *Nemzeti éneke* pedig egészében a pánszlávizmus ellen agitált. Volt ennek a cári imperializmussal szemben némi jogosultsága — Czuczor verse ezt ki is használta —, aktuális jelentése azonban nemzetiség ellenes volt, hiszen a szláv egység ésszláv birodalom gondolata a nemzetiségek szempontjából saját nemzeti büszkeségüknek volt táplálója. — A nemzetiségekről való közgondolkozást az irodalom egyébként annyiban tükrözte, hogy az intrikust, nevetségest vagy komikust hajlamos volt nemzetiségi figurákban megszemélysíteni. Egyébként azonban, ismétlem, a politikailag bonyolult nemzeti-ségi kérdés az irodalomban a fenti értelemben nagyjából egy síkon jelentkezett.

1848—49 irodalmában azután érthetően előtérbe került a nemzetiség-ellenesség — de némi mentségére a magyar nacionalizmusnak, majd mindig az uszító „fondor hatalom” megbélyegzésének kíséretében.

A magyar nacionalizmus egy más, sokban máig ható negatívumának, az antiszemitizmusnak gyökerei azonban erre az időre nyúlnak — szépirodalmi-

lag legalábbis ekkor jelentkezett ugyanolyan határozott, kíméletlen egyoldalúsággal, mint korábban Dugonicsnál a nemzetiség-ellenesség. Hangsúlyozni kell, hogy ebben az időben a liberális nemesség legjobbjai, köztük az írók is, milyen határozottan küzdöttek az emancipációért s hogy a szépirodalom a zsidókérdést — gondoljunk Eötvösre, Szigligetire — első sorban ebből a szempontból ábrázolta.

Mégis erre a korra esik az első magyaránú antiszemita regény, a *Hazai rejtelmek* megszületése, amelyben a későbbi magyar antiszemitizmus egész ideológiája töményen együtt van. Kuthynál Lóbl Simon, Nyúl Icik megjelenítése, a hosszas elmefuttatások a zsidóságot olyan erőként mutatják be, amely a pénz hatalmával a magyar nemzet vesztére tör. Az ő kezük közé kerül a könnyelmű, eladósodott arisztokrata — s bár Kuthy, irodalmunk minden későbbi dzsentrijének ezt a különben igen jól sikerült őstípusát elítéli — sorsában mégis a magyar nemzet sorsát látja előrevetítve; — s Nyúl Icik kezébe került, kiuzsorázott és elnéptelenedő falu történetével még inkább nemzeti méretűnek érzékelteti ezt a zsidó veszedelmet. Mindennek gyökerén végső soron antikapitalizmus húzódik meg, amely annak volt következménye, hogy a vezető ideológiát a feudális viszonyok fenntartásában is érdekelt osztály alakította ki, s amit tetézt, hogy a nyugati kapitalizmus a maga pauperizmusával kimutatta a fejlődés fonák lényegét. Mindenesetre ez a romantikus antikapitalizmus a patriarchális életformát, mint a nemzetre lényegesen jellemző vonást féltette a kapitalizmus eldologiasító moráljától. S mert ez a rendi társadalom maga kényszerítette a zsidóságot a kereskedelem, a tőkésedés útjára — a kapitalizmus hatalmát és bűneit — s mindenekelött a vélt nemzetellenességet is a zsidóság nyakába varrta. Ezt az áttételességet Kuthy regénye a maga egészében tükrözi s nyilván mutatja; milyen összefüggések alapján itatódott be a magyar nacionalizmus kelléktárába az a babona, hogy a magyarságot zsidóuralom fenyegeti.

III.

A magyar nacionalizmus egyik legjellemzőbb sajátossága, hogy benne parasztinak — éspedig a konzervatíván értelmezett parasztinak — messzenőően nagy szerep jutott. Oka ennek is, hogy a polgári átalakulás vezető osztálya, egyben a nacionalista ideológia kialakítója, egy feudális kötöttségű osztály volt, amely a nyugati polgárságtól eltérően nem önmaga termelte ki és hordozta a maga kifejezetten polgári nacionalizmusát, hanem amely nemzeti jellegének hangsúlyozása végett — egyfajta patriarchális életformaközösség alapján is — a maga feudális osztálypárjához, a parasztsághoz fordult.

A magyar nacionalizmus kialakulásának folyamata ebből a szempontból szinte azonos a parasztinak a nemzetibe való beépülésével. S ugyanakkor — s

ez a magyar elmaradottság további következménye — a parasztságnak ez a nemzetiben való részesítése előbb indult meg az irodalom, mint a politika síkján. A XVIII. század végén, XIX. század elején ennek a szinte még ösztönös orientációnak legigazibb kifejeződése nem a megyei országgyűlések elvételre tapasztalható gesztusai, — hanem mindenekelőtt az irodalmi népiesség. Az a népiesség, amely Csokonait és Fazekast kivéve, mindig a rendi nacionalizmusnak volt nem csupán kísérője, hanem lényegéhez tartozó, elválaszthatatlan eleme. Az *Etelka* nacionalizmusa nem pusztán az elvont tartalom, hanem a tudatosan gyűjtött, alkalmazott népi elemeken, a szó és kifejezőképiségen, tájszavakon, ö-zésen, közmondásokon, káromkodásokon, egyszerűen a nyelv valódi vagy illúziós, paraszti vagy parasztnak szánt atmoszféráján keresztül jutott kifejezésre. Gvadányi nótáriusával kapcsolatban szerkezeti és az alakformálásban megnyilatkozó törést szokás emlegetni. Ez azonban csak részben, illetve formálisan igaz: a két rész, az alak kettős funkciója teljesen egységesen szolgálja a központi mondanivalót. A nemzeti nyelvért, öltözetért hadakozó nacionalizmus, amely egyfelől elvisz a városba, ahol a nemzetiséget az idegen módok kikezdte — ugyanaz, mint amely másfelől a paraszti népi életszférához is elvezet, éppen az igazán magyar, a valódi nemzeti pozitív bemutatásáért. A táj és szféra: Hortobágy, gémeskút, Tisza; az alakok: a zsíros bundáján heverő gulyás, amint bográcsot akaszt a szolgálóra, aki egyetlen rikkantással torpantja meg a rohanó gulyát, a juhász, a bojtár stb. nem pusztán a paraszti világ képei, vagy ha azok is — ábrázolásuk annak a folyamatnak a kezdetét jelentik, amelynek során ez a táj és vidék a maga embereivel, állataival nemzeti tájjá és szférává lett. (Egyébként Gvadányi *Rontó Pál*ójában is igen sok a népi életkép, paraszti környezetrajz). De Kisfaludy Sándor nacionalizmusát is elválaszthatatlanul kísérik az eleven, tematikusan első ízben megírt paraszti népi életképek (Hogy ébred a kocsis, vakarja a lovakat, hogy folyik az itatás, a fejés; a két ökörrel szántó paraszt sudaras ostorával durrogat; a kaszások nyomán hogy gyűlnek a rendek stb.). Aminthogy a konzervatív nacionalizmus nyelvfilozófiája is úgy vélekedett, hogy „a tiszta magyarság pedig a vegyítetlen köznép — azaz a fajilag tiszta magyar paraszt — ajkán van”. Később aztán, a századelejen, már a Herder-i romantikus népszemlélettől is lendületet nyerve a *Märchen der Magyaren*, a *Magyarische Sagen und Märchen*-eknél a terminológiai azonosítás is megszületik, híven fejezve ki, hogyan folyt a parasztnak a nemzetivel, a magyarral való, egyelőre csak irodalmi azonosítása. Mert mind az elmondottak csak a patriarchális parasztszemléletre állnak — a plebejus népiesség, Csokonaié, Fazekasé —, ha patriarchális elemekkel terhelt is, de sokkal inkább osztályt látott a parasztságban, míg a rendi illuzionizmus a parasztival a maga rendi nemzetképét építette. Innen, hogy a rendi mentalitás konzervativizmusának megfelelően a paraszt éppen azáltal lehetett a nemzetinek tartaléka, mert egyszersmind az ősi, az állandó, az egyszerűnek és romlatlannak: azaz a civilizáció és polgárosodás ellenesnek is példája,

ideálja volt. Ennek a konzervatív parasztszemléletnek a kialakításában szerepe volt egy átértelmezett rousseauizmusnak is. A parasztszemléletnek ez a felvilágosodással összefüggő indítása Orczyhoz fűződik. Az ő költészetében a paraszt még nem a magyar, a nemzeti, hanem az egyszerű, a romlatlan, a civilizálatlan keresése során kerül elő. Így van ez nemcsak a paraszt néphez intézett elmélkedő versezetében, de az ábrázolások elemekkel gazdag bugaci csárdáról szólóban is, ahol ez a később ugyancsak nemzetivé színeződött Alföldkellék a maga toprongyos egyszerűségében a város hivalkodó palotáival van szembeállítva. A nacionalizmusnak a propagandája csak később kapcsolódott ehhez a népiességhez, de ezt a konzervatív patriarchális szemléletet mindvégig megtartotta.

A reformkorban más viszonyok közt tovább folytatódott a parasztnak ez a nemzetivé emelése, ekkor azonban a meginduló reformtörekvésektől kísérve, az irodalomban is eszmeileg magasabbrendűen. Ennek az irodalom által kitűnően tükrözött és segített folyamatnak a lényege tulajdonképp abban állt, hogy a polgárosuló nemesség, mintegy megosztotta a maga nacionalizmusának fő jellemzőit a néppel. Jelentette ez mindenekelőtt a múlton, a történelmen való osztozást — osztozáson a nép történelmi szerepének persze patriarchális felfogását értve. Legtisztább s a reformkori folyamatot előre jelző kifejezése ennek a *Bánk Bán*, amelyben Tiborc szenvedésének uráéval közös oka van s az idegen elnyomással szemben Bánk Tiborc nevében is fellép. Ugyanígy Kisfaludy drámájában a Stibor kegyetlenkedéseitől sújtott jobbágyok egyben a nemzetet sújtó zsarnokságnak is osztályosai, hiszen szeretettel emlegetett uruk Kont volt, akinek elvesztését s a maguk jó sorának megszüntét egyszerre panaszolják. Hogy a jobbágynyűző Stibor nem magyar, azt mi egyoldalúan csak mint a kizsákmányolást érő bíráló tompítását említjük. Aminthogy az is, de ugyanakkor az idegen elnyomás úrt, parasztot egyaránt érő terhére is utal. Az pedig, hogy éppen egy magyar úr tiltakozik Stibor embertelenségei ellen — ennek az illúziós nemzetegységnek propagálását jelenti. De ugyanígy a történelmi múlton való osztozás példaverse Kisfaludy Károly *Mohácsi dala*, híres rendi felfogású elégiájának népi változata, amelyben egy pásztor kувaszával maga mellett, tűz mellé heveredve „múlt időről töprenkedik” s eldalolja, hogy a nép számára is milyen katasztrófát jelentett Mohács. Ugyanez a jelentése a *Rákosi szántó a török alatt* című költeményének is. Ez a történelmen való osztozás a reformkori irodalomra mindvégig jellemző. Ezt tükrözi Czuczor *Hunyadi* eposzterve és töredékei, ezzel is függ össze a népbarát Mátyás király gyakori szerepeltetése, s ebben áll Garay *Kont fegyvernöke* c. balladájának tipikussága is, amelyben, ahogyan Garay nevezi, „a harminckettedik nemes” osztozik ura zsarnokgyűlöletében és sorsában.

A „legnemzetibb” kategóriába, a történelemben való befogadás beletorkollott azonban a másik nemesi nemzeti kategórián, a virtuson való osztozásba. Vörösmarty *Czillei és a Hunyadiak* c. drámájának délvidéki jelenetében a neme-

sekhez csatlakozó jobbágyfiú derekasan megállja a helyét Hunyadi oldalán, (Garay versében (*A hetyke huszárok*) az ekéje mellől a „cifra, büszke had” elé toppanó parasztleány fölött a vitézek „hetykén eltekintenek”, megkacagják daróc-ruháját — de a parasztfiú fogadkozása, szemleinek a gúnyolódók után küldött villáma már az ő nagyobb vitézsége, virtusának ereje mellett vall. S a motívumnak ezen a példákkal még gazdagon követhető útján jutunk el Arany *Toldijához*, oda, ahol a hangsúly már gyökeresen megváltozik, ahol a parasztszemlélet többé nem patriarchális, s amelyben épp ezért a korszerű nemzeti jelentés szinte maradéktalanul felszínre került. Arany a nemzeti ideológiának még a reformkori szakaszban kialakult motívumához nyúlt, de ennek alapján már egy paraszti-nemzeti eposzt alkotott meg, amelyben a nemesi jelleg nagyrészt csak formálisan van jelen. A *Toldi* epikumával, hősének útjával, de esztétikumával is félreérthetetlenül a parasztnak a nemzetbe való fel-emelkedését példázza. A *Toldi* kifejezte nemzeti jelleg azonban minden népiessége, paraszti jellege ellenére — sőt bizonyos értelemben épp azon keresztül — magán viseli a kor patriarchális nemzetkoncepciójának sugallatát is. Megmutatkozik ez abban, hogy egy olyan motívumhoz nyúlt, amely genezisében még a nemesi liberalizmus gondolatvilágának szülötte, abban, hogy forrásért, anyagért a régihez-népülehez, Ilosvaihoz fordul, s egyáltalán, hogy a korszerű nemzeti kifejezésre, ábrázolásra a történelmi múltat választja. Arany nemzetszemlélete lényegében különbözik Kölcseyétől — a *Toldi* mégis még Kölcseynek a „Nemzeti hagyományok”-ban kifejtett elméletéhez áll közel. Amiben meghaladja — s ez igen sok — az éppen az, hogy ezt a programot a gyakorlatban tudta megvalósítani. Arany a népies eposz írásának gondolatával foglalkozva abban reménykedett, hogy azt majd átveszi a nép s a néptől, mint a népdalokat, talán a nemesi rend is. S akkor válna az — mondja ki végső reményét és célját — „a nemzet” költészetévé. Petőfi ezzel szemben a népen keresztül nem a nemesit, rendit akarta megtermékenyíteni s így avatni a népit nemzetivé, — ő a népet uralkodóvá akarta tenni, ő a népben nem a nemzetihez való átmenetet, hanem forradalmár létére végcél és tetőzést látott. S ha ez csupán forradalmi illúzió volt is, a maga „nemzeti eposzát” ehhez a forradalmi illúzióhoz mindenesetre híven és következetesen nem történelmi, hanem mesei, népmesei keretben írta meg (*János Vitéz*).

Mindenesetre — eltekintve a kettőjük közti különbségektől — kétségtelen, hogy Arany és Petőfi költészete éppen osztályszempontúsága miatt volt és lehetett egyszersmind nemzetileg is a legrepresentatívabb.

Világossá és plasztikussá teszi ezt a reformkori nacionalizmusnak egy másik, főleg a másodvonalbeli költőknél jelentkező változata, amely minden liberalizmusa ellenére sem tudott a patriarchális szemlélet kötöttségeitől szabadulni s amelynek paraszttíra építő nacionalizmusa a fajtában, vérben való gondolkodás, a paraszt-mitizálás irányába torzul el. Ez a tendencia is a rendi nacionalizmus konzervatív parasztszemléletének folytatása, — de ekkor már

egy határozott antikapitalizmus jegyében. Ezen az alapon születik meg a 40-es években a magyar nacionalizmus lényeges részét képező parasztrómantika, amelyben a paraszt a kapitalizmustól veszélyeztetett nemzeti jelleg legfőbb biztosítója. Az Alföld, a Hortobágy, a csikós — mindaz, ami Petőfi népi szemlélete révén nemzeti érvényűvé vált — Kuthy regényében, az antikapitalista nézőpont miatt, egyfajta parasztmítosz megalapozásává lett. Kuthy regénye, a *Hazai rejtelmek* s benne a népi világ ábrázolása, egészében és ekkor még érték. A mi szempontunkból azonban jellemző eszmei fogyatékosai az érdekesek. Itt a paraszt romantikus, haladásellenes értelmezése uralkodik el; a paraszt itt nemcsak kimondottan, de az ábrázolás szerint is „a civilizáció romlatlan tárgya”, egyben a magyar faj, a patriarchális nemzet letéteményese, amely sokkal „épebb, eredetibb, okosabb faj a nyugati földek aljnépénél, melynek buta, goromba, haszonvehetetlen példányit oly szomorító sajátságokkal találjuk az életben” s amely jellemzően a magyar úri világgal kerül közös frontba a zsidó kapitalizmussal szemben. Itt, ezen a tájt az antikapitalizmus jegyében kezdődik az a parasztra építő, romantikus nemzetképzés, amely ekkor még a progresszív szándékoknak csupán korlátja, de amely felfogásával, terminológiájával, azzal, hogy a haladót a nemzetivel szembeállítja s ebben a parasztságra hivatkozik — minden későbbi dzsentri ellenforradalmi nacionalizmus őse.

Hogy ez a korban elevenen élő, népszerű ideológia a demokratikus törekvések jellemző kísérője volt, azt nemcsak Kuthy regénye tanúsítja. Garay egyik nagyszabású, a parasztság jogaiért síkra szálló költeménye (*Kelet népe*) a népbarát tendenciát merőben faji, vérségi alapon indokolja. A költemény gondolatmenete roppant jellemző arra, hogy egy feudális osztály a maga illúziós nézetszemléletének kialakításában éppen a patriarchális szemlélet révén jut el a fajban való gondolkodáshoz. A költemény a vérszerződést idézi, a „tisztá szittyavér” összeömlését, amely egy nagy „nemzetcsalád” megalapítását jelentette. A parasztnak a jogokból való kizárása tulajdonképp ennek az őscsaládnak megcsónkulását jelentette s most a vérségi köteléken alapuló familiáris egységet kell helyreállítani:

Itt van a nép, vére még a vérnek,
Sarjadéka a szent hét vezérnek! . . .

.....

És a nép mely vér a régi vérből,
Nyerje vissza régi részjogát
Osztalékát vízből és kenyérből
És a törvény védő paizsát.

Így a költemény, amelyben 17 alkalommal fordul elő a „vér” nemzetet szimbolizáló kifejezése.

A parasztság nemzetbe-emelésének politikai követelésével egy polgári nemzetfogalom kialakulása járt, amelynek a szó szoros értelmében is családi alapon, a vérségi azonosság szerint vált részesévé a paraszt s képezte e nemzetfogalom maradiságának is legfőbb garanciáját. A parasztnak és fajmagyarnak azonosulását mutatja Czuczor *Kinizsi* c. költeménye is, amely a témához a hős paraszti származása miatt nyúl, s a szájhősködő álhonfiakkal szemben rá hivatkozik — de nem mint parasztra, hanem refrénszerűen mint „jó fajmagyar”-ra, „gyökér magyar faj”-ra. A költeménynek ekkor és itt még csak a terminus a korlátja s az is csak az egész ideológiai háttér betudásával. De nem véletlen hanem a nemzetfelfogás különbségét jelenti, hogy Arany a nemzetbe emelkedő, sőt nemzeté emelkedő Toldi alakjának paraszti jellegét tematikusan és esztétikailag is oly erősen hangsúlyozta és kifejezetten is megerősítette. Arany épp ezzel kerülte el a paraszti-nemzetinek ezt a fajmagyarkodó beállítottságát.

Összefoglalva: a patriarchálisan értelmezett parasztnak ily nagymérvű beépülése egyik alapvető sajátossága a magyar nemzettudatnak. Érthető, viszonyainkból természetesen következő jelenség. De nemzetközi méretekben, a fejlődés tipikus útjait figyelembe véve az elmaradottságnak is jele, provinciális jelenség is. Ennek a nemzetkonceptciónak tartalmi és esztétikai érvényesítése már az 50-es 60-as években is óhatatlanul megmerevítéssel, klasszicizálással, bizonyos donkisottizmussal jár — példa erre Arany a nemzeti eposzért való meddő küszködése. Később pedig, a századforduló táján ez a nemzettudat teljesen lezüllött. A tovább vegetáló dzsentri ellenforradalmiság, az úri Magyarország kitűnően tudta ebből a nemzetfelfogásból támogatni a maga haladásellenes nacionalizmusát, kitűnően tudta ennek a felemás genezisű ideológiának alapján szembeállítani a nemzetit és a szociális progressziót s tudott egyfajta patriarchális úr-paraszt magyarságot szembeszegezni a polgári radikalizmussal, Ady demokratikus forradalmiságával csakúgy, mint később a Horthy-korszak alatt a munkásmozgalommal. S egészen más értelemben és tartalommal, de ugyanez a reformkori és 1848-as történelmi emlék, a parasztnak ez a nagy nemzeti szerepe magyarázza a XX. századi népies mozgalom egyes korlátait, mindenekelőtt azt az alapvető tévedését, hogy az imperializmus viszonyai közt is — a munkásosztály helyett — a parasztságban látta a XX. századi nemzet letéteményesét. Nem véletlen, hogy a népies mozgalom ideológiájának épp ezen az alapon lehettek érintkező pontjai a fasiszta fajmitósszal. 1945 után pedig, amikor ezt a konzervatív nacionalizmust hordozó úri réteg eltűnt, szándéktalan terjesztője az ideológiailag szét nem zúzott népi mozgalom volt, amely korábbi progresszivitása miatt respektusnak is örvendett.

IV.

A magyar nemzettéválás folyamatában ismert okoknál fogva (nemzeti abszolútizmus, önálló politikai élet hiánya, egységes közigazgatás, intézmények hiánya stb.) megnövekedett jelentőségre tett szert a nyelv és irodalom. A nyelvművelés — ha rejtetten is — kezdettől fogva alapvető kérdéseit hordozta: a nyelv már Bessenyeinél a nemzeti lét legfőbb záloga, de egyben a polgárosodás legfőbb eszköze is s egy teljesebb, a parasztságot is figyelembe vevő nemzetfogalom kategóriája. A magyar haladó erők gyengeségét mutatja, hogy a XVIII. század végén, XIX. század elején a nyelv és irodalom lett a nemzeti közélet legfontosabb fóruma, a reakció és progresszió legfőbb ütközési területe, az a szféra, amely ugyan ellentéteiben, de mégis egységben volt képes a magyar társadalom különböző erőit összefogni. A nyelvnek ez az ellentéteket egységbe fogó, azaz egyetemes nemzeti szerepe nyilván osztályköziségével is összefüggött. Bármilyen nagy különbség, sőt ellentét volt is a rendi nacionalizmus nyelvkultusza és a felvilágosult polgárosító nyelvművelés közt — a XVIII. század végén, XIX. század elején a nemzettudat legáltalánosabb, legegységesebb formája egyfajta nyelvi hazafiság volt, amelyet Kazinczynak, Csokonainak, vagy Kisfaludy Sándornak egyaránt megindítóan szép vallomásai tanúsítanak. Ennek a „nyelvében él a nemzet” koncepciónak is meg volt a maga nacionalista oldala: kisebb-nagyobb mértékben mindenütt kísérté a magyarosítás igénye. Decsy Sámuel, Kazinczy, Aranka György, Guzmics Izidor, Kisfaludy Sándor mind különböző fokon, de egyaránt a magyarosítás mellett foglaltak állást. A nyelvi nemzettudat egyetemességére jellemző, hogy a nemzeti (konzervatív) és polgári (kozmozopolita) tendenciák szintézise ezen a téren, a nyelvművelés terén jött létre legelőször (ortológus és neológus), megelőzve a világnézeti politikai találkozást; hogy a lényegében még reakciós rendi 1825—27-es országgyűlésen is ezen az egyetlen téren mutatkozott haladás — főleg annak a Széchenyinek kezdeményezésére, aki az új reformkori mentalitás megfogalmazója volt: gesztusa szinte szimbolikusan teremtett folytonosságot a nyelvújítás és a reformkor egyebekben teljesebb, gazdagabb nemzeti törekvései közt.

A reformkorban a politikai élet kialakultával, a nyelv és irodalom társadalmi, mindenekelőtt nemzeti tartalmakat eleve hordozó funkciója, politikát helyettesítő szerepe megszűnt. Ugyanakkor azonban a nyelvművelő literatúrát új irodalom váltotta fel: a formáról a tartalomra, a nemzeti nyelvről a tartalmában is nemzeti irodalomra toldott át a hangsúly. S a nemzeti államiság hiánya miatt ennek a reformkori irodalomnak — immár a nemzeti politika mellett azzal szoros kölcsönhatásban —, de még mindig felfokozott jelentősége volt. Széchenyi, Kossuth, Wesselényi, Deák nagyon erősen építettek és számítottak az irodalom hatására, álltak maguk is annak szuggesztíója alatt; az írókkal legtöbbször személyesen is jó kapcsolatban volt. — Másfelől az íróknál

szinte törvényszerűség volt a politika felé való orientálódás. Kisfaludy Károly politikai lapot akart indítani, Kölcsey íróból szinte politikussá alakult át a 20-as évek végétől, Vörösmarty élénken részt vett a politikai életben, a szabadságharc alatt politikussá lett, Eötvösről nem is szólva. S mindennek előtt a reformkori irodalom egyre fokozódó erővel, maradéktalan teljességgel, a leghatározottabb társadalmi irányzatossággal támogatta a nemzeti mozgalmat: a magyar irodalomnak a nemzeti élet egészében elfoglalt helye és szerepe még mindig megkülönböztetett volt. Sőt, ami Petőfi és részben Arany költészetét illeti: eszmeileg és esztétikailag a nemzetileg maximálisat elsősorban ők mondták — tehát az irodalom mondta ki. Ha a reformkori irodalom egységben és rangos egyenlőségben is élt a politikával, — a plebejus demokracizmus az irodalomban jelentkezett: az irodalom itt ismét megelőzte a politikát.

Egészében véve tehát a magyar nemzettévalás korszakára jellemző az irodalom, s ennek révén az írók, megkülönböztetett szerepe a nemzeti törekvések képviselésében, a nemzeti ideológia és programok kidolgozásában. Nem szabad elfelejtenünk, hogy ez is végső soron társadalmi fejletlenségünknek volt velejárója. Azonban éppen mert ez a jelenség a nemzettévalást kísérte és sokban kifejezte, mert ahhoz kapcsolódott — megmaradt a hajlam ennek a jelenségnek mint mindenkori nemzeti sajátságának számontartására. Nem cél most vitatni, hogyan alakult ez Ady, József Attila korában — az azonban biztos, hogy a prole tárdiktatúra viszonyai között az irodalomnak és íróknak a nemzeti életben való megkülönböztetett, a politikával szemben valamiféle primátusra számotartó szerepét tulajdonítani — amint az 1956-ban történt — a nemzettévalás egy sajátságának metafizikus felfogásán alapszik, amely éppen ezért bármennyire is Petőfira és a magyar irodalom nagy nemzeti hagyományaira hivatkozik, lényegében nacionalizmus.

Általában a nemzettévalás irodalmának vizsgálata arra figyelmeztet, hogy a mai nacionalizmus nem egyszerűen a magyar felsőbbrendűség hirdetésében áll. Jelenleg a polgári restaurációs, szocializmusellenes erők a magyar nemzeti fejlődés bizonyos sajátságait fetisizálják s nem véletlenül épp azokat, amelyek a magyar nemzettévalás történelmi fogyatékoságával függenek össze. Az ilyen speciális vonások glorifikálása, idealizálása csak azért, mert azok magyarok, nemzetiék — s azzal az ürüggyel, hogy a maguk korában megvolt a jogosultságuk — lényegében nacionalizmus. — A magyar nacionalizmusnak ezzel a kimunkált, ellenforradalmi hagyományával mi büszkén helyezük szembe történelmünk és irodalmunk nagy patrióta hagyományait, azokat a nagy egyéniségeket — Kölcseyt, Vörösmartyt, Eötvöst, Aranyt, Petőfit —, akiknek művében túlnyomórészt, olykor maradéktalanul azonosult a haza és a haladás ügye. De emellett a magyar nacionalizmus fogyatékoságainak történelmi feltárása és magyarázata is hatásos eszköz kell legyen a mai nacionalizmus leküzdésében.

V.

A nemzettéválás korszakában indult meg — ugyan az irodalomhoz képest ütemleamaradással — esztétikai eszmélkedésünk, kritikai életünk is. Ez alkalommal ennek a fejlődésnek bonyolult alakulását nem vizsgálhatjuk — csupán utalni szeretnénk néhány, az esztétika és nacionalizmus összefüggését érintő kérdésre. Tudott dolog, hogy a nemzeti gondolat, főként a reformkorban, milyen elevenen ható tényezője volt az irodalomnak, s hogy a nemzetiség mint esztétikai igény először a magyar nyelv, a szépirodalmi nyelv a hazai tartalom, végül a nemzeti esztétikum vonatkozásában egyre programszerűbben kapott kifejezést. Rá kell azonban mutatni arra — s ezzel PÁNDI PÁL egy cikke már részletesen foglalkozott —, hogy a nacionalizmus irodalmi érvényesítése, főleg a XVIII. század végén, XIX. század elején — mennyire az igénytelen-ségnek, esztétikai maradiságnak is okává vált.

A merő nacionalizmust hangsúlyozó irodalomszemlélet egyik legfőbb jellemzője volt pl. az az elv, hogy a tollforgatás motívuma is, célja is, tartalma is hazafiság — írni hazafias tett, nemzetet erősítő cselekedet — *csak* az és semmi más. Ebből viszont az következett, hogy minden írást csak a hazafias cselekedeteknek általában kijáró tisztelet fogadhat, azaz, ha valaki valamilyen írásművet esztétikai igények alapján bírál, az a hazafias tevékenység korlátozója, az a szerző hazafias önértetét sérti s így végül a recenzens eleve a hazafiatlanság bűnével gyanús. A nacionalista igénynek és esztétikai igénynek ez a jellemző elszakadása nyilvánvalóan azt a mély szakadást tükrözte, ami a nemzeti és társadalmi haladás közt ez időben fennállt.

Ez az álláspont más irodalomellenes konzekvenciákkal is járt. Berzsenyi pl. ezen az egyoldalú alapon magának a kritikának a jogosultságát vonta kétségbe: „... Midőn mink irodalmunk ifjuságában egymást buzgatva zengők fel alvó, vagy igazabban szólván félholt nemzetünket, midőn még szájról szájra ment nálunk ez a hazafiui jelszó: írjunk akármit, csak írjunk, hogy a magyar írás divatba jöjjön, s mikor még a legesekélyebb magyar írás is hazafiui tett volt, akkor még természet szerint a kritika nálunk nemesak szükségtelen, de a nemzet legfőbb céljával is egyenesen ellenkezett”. Nyilvánvaló, hogy ez a szemlélet nemesak irodalmi, hanem nemzeti szempontból is alatta maradt Bessenyeiének, aki a kritika kiprovokálásáért tudatosan „garázdálkodott” írásaiban s pennacsatát vállalva fohászkozott: „ah bár csak elérhetném azon vigasztalásomat, hogy tíz vagy húsz megsértett magyar író ellenem támadna”. De következett ennek a rendi nacionalizmusnak érvényesítéséből magának az esztétikai igénynek visszaütése is. Berzsenyi, Kölcsey esztétikai természetű bírálatát ezen a nacionalista alapon utasította el, tagadva egyáltalán az esztétikai kategória jogosultságát s helyébe az egyedüli hazafias szempontot helyezte. Így azután elkerülhetetlenül vádolta meg Kölcseyt hazafiatlansággal: „én a vitézséget és nemzetiséget mindenkor úgy tekintetem s úgy éneklettem, mint

legszücségesebb és legszentebb polgári virtusokat s aki ezért engem csúfolni nem pirul, az nem engem csúfol, hanem azon virtusokat, mely minden tekintetben rút bűn". Hogy ez a magyarkodás egyben egy provinciális esztétikai konzervativizmust rejtett, mutatja Berzsenyi egy másik megjegyzése: „ami pedig az olasz poézis lágy finomságát illeti — érvel Kölcseyvel szemben — óhajtsuk, hogy az oly távol legyen a magyar poézistól, mint az olasz puhaság a férfias magyar erkölcstől". Természetesen ez a rendi nacionalista esztétika szolgált a nemzeti dicsekvés irodalmának is alapjául. „Hunyadi Jánosomat nem úgy írtam mint poéta, hanem mint hazafi" — írta Kisfaludy Sándor — jellemzően Kazinczyval keveredve vitába a kitétel esztétikai érvényességét illetően.

De akadályozta a rendi nacionalizmusnak ez az irodalmi érvényesítése a modern értelemben vett fordítási elvek meghonosodását is. Az átnevezés, átöltöztetés, áthelyezés végső soron irodalomellenes megoldása mögött a rendi nacionalizmusnak az a szelleme húzódott meg, amelyet Rajnis érvelése és magyarítói gyakorlata mögött nem nehéz felismerni. Batsányival vitázva, helyben bemutatott közfordítói példája, egy irgalmatlan magyarítás demonstrálása után büszkén kiált fel: „látjátok barátaim! mivé vált Martin Berger . . . Már tetejétől fogva igaz magyar: hozzá illik a csákó, a dolmány, a nadrág, a bocskor. Már nem Martin Berger, hanem Hegyi Márton." A mindent magyarnak látó és láttatni kívánó nacionalizmus ujjongása ez, amiért bemutathatja ennek a szempontnak sikeres érvényesítését az irodalom terén — rontva ezzel Batsányi mélyebb indokú, esztétikai nézeteinek hitelét, amelyek pedig irodalomnak, nemzetiségnek is nagyobb javát voltak hivatva szolgálni.

Általában a rendi nacionalista irodalomszemlélet elleni harcnak, amelyet Kazinczy, Kármán, az önnön műveit kigúnyoló Kisfaludy Károly, Kölcsey, Vörösmarty vívtak — saajátsága volt, hogy a nemzetileg magasabbrendű esztétikai követelés formájában jelentkezett. Mi sem jellemzőbb, minthogy legnemzetibb drámánk, a Bánk bán alkotója fordult legszenvedélyesebben szembe a nemzeti dicsekvéssel, s annak színvonaltalanságával szemben esztétikai igényeket hangoztatott: „most a játékban sem igen nézi azt a magyar — panasolja — hogy mint van a kidolgozás, hanem: mint van a morál?" Ő előtte az a szép, melyben több-több jeles mondások vannak — annyival inkább ha azok nemzetét érdeklik s a teli torkú, botokkal dörömbölő nacionalista közízlés kiszolgálása helyett a „nagynek és szépnek" jelenlétét követelte. Ez a sokáig csak az ízlés nevében folyó küzdelem nyitott utat hazafiság és irodalom egy új értelmű találkozásának, a nemzeti és esztétikai látszólagos és ideiglenes szembekerülése épp a reformkori magasabbrendű irányzatosságának volt elkerülhetetlen átmeneti állomása.

A reformkorban a nemzetinek és szociálisnak az igaz hazafiság jegyében való közelítésekor megszűnt ez a primitív nacionalizmus, hogy azonban mennyire nehezen leküzdhető, mélyen begyökerezett mentalitásról volt szó,

mutatja, hogy Vörösmartynak, Bajzának a színbírálat terén újra meg kellett vívnia ezt az egyszer már az esztétikai érvelés javára eldőlt harcot. A drámai színjátásban ugyanis az „írni hazafias tett” elve a „színészi munka áldozatos nemzetszolgálat” jelszavaként kelt rövid időre új életre.

A reformkorban nemzeti és esztétikum összefüggésének egyik legdöntőbb és legproblematisabb területe a népiesség. Nagyjából Kölcsey mondta ki, hogy költészetünk csak a népire alapozva válhat nemzetivé — s ha ő szkeptikus volt is régi és népi hagyományaink erejét illetően, népdalkísérleteivel elindította költészetünk népin keresztül nemzetivé válásának folyamatát. Ennek igazi megvalósulása Arany és Petőfi költészete, bizonyos elemeiben Gyulai esztétikája. S itt érkezünk el a nemzeti klasszicizmus Horvát János-i kategóriájához, amely elnevezésével is találóan érzékelteti, hogy itt a magyar polgári nemzettéválást betetőző esztétikai kategóriával van dolgunk. (Sak megismételhetjük, amit ebben a vonatkozásban korábban írtunk: „A nemzeti klasszicizmus koncepciójának van alapja: a polgári értelemben vett nemzettéválás Petőfi, Arany, Gyulai művében való szépirodalmi és tudatbeli tetőzése. Ezt a reális tartalmat azonban HORVÁTH JÁNOS egyfelől „az esztétikum magyarságának”, másfelől a Deák-párti ideológiának jegyében határozza meg. Holott a viszonylagos esztétikai egyneműség közös nevezője — reális tartalmi ellenére — elfedi az 1849 előtti és utáni irodalom, ezen belül Petőfi és Arany költészetének tartalmi különbségeit; a nemzeti klasszicizmus önkényesen választott ideológiai alapja pedig Petőfi művét a nemzeti klasszicizmusból kirekeszti, Aranyéban pedig nem kap reprezentatív megjelenítést. A nemzeti klasszicizmus Horváth János feldolgozásában ugyanakkor nemcsak történeti, de világnézeti elfogultságon alapuló normatív kategória is. A koncepció reális elemei s Horváth János fejtegetéseinek eredményei alapján azonban a marxista irodalomtudománynak feladata lehet a változó esztétikai és világnézeti elemek együttes és konkrét elemzése s ennek révén ama viszonylagos ízlésbeli és világnézeti egységnek pontosabb feltárása, amely Petőfi, Arany, Gyulai művét érezhetően összekapcsolja. Ennek a relatív összefüggésnek azonban a konkrétan, tartalmak szerint elemző marxista irodalomszemléleten belül nem lehet korszakteremtő érvénye.

Az elhangzottak korántsem merítették ki nacionalizmus és irodalom viszonyának valamennyi problémáját, a bevezetőben is hangsúlyozott egyoldalúsággal csak a leglényegesebbnek látszókat érintettük. Tanulságul, azt hiszem azonban, le lehet vonni, hogy az irodalom, mint a közgondolkodás, az ideológiai folyamatok legkomplexebb tükrözője a nacionalizmus tekintetében is történéseket, irodalomtörténéseket egyaránt érintő sajátos tanulságokkal szolgálhat.

HOZZÁSZÓLÁSOK

KEMÉNY G. GÁBOR

Klanczay Tibor a délelőtti vitaösszefoglalóban helyreállította a nacionalizmus helyes értékelését, ennek fogalmi meghatározása ugyanis kisebb-nagyobb eltérésekkel fejeződött ki az eddigi felszólalásokban. A nacionalizmus helyes értelmezéséről tett megállapításához — tehát, hogy minden korszakban a nacionalizmus pozitív és negatív jegyei vizsgálatáról s e vizsgálat mellett a patriotizmusnak csak mint erkölcsi kategóriának számbavételéről lehet szó — nincs különösebb hozzáfűznivalóm. Legfeljebb az, hogy az egész kérdést, különösen ott, ahol a nyelvi-irodalmi fejlődés vonalán teljes egészében és sokoldalúan kibontakozik, tehát éppen a felvilágosodás és a reformkor időszakában — mind történeti, mind irodalmi tekintetben meg kell világítanunk. Ez a komplex történeti-irodalmi vizsgálati mód napjainkban már általánosan elfogadott. Ebből következik, hogy miként a korszerű történeti kutatásnak, napjaink irodalomtörténeti kutatásának nem kevésbé, sőt — ha lehet — még az előbbinél is fokozottabb mértékben kell az egykori Magyarország másnyelvű irodalmi alkotásainak feltárását, számbavételét feladatának tekintenie.

Ebből a két megjegyzésből és nem kevésbé az elhangzott, igen elmélyült és rendkívül érdekes kérdéseket felvető s többségükben megoldó referátumnak egy részmegjegyzéséből szeretnék a továbbiakban kiindulni, amely — ha jól értettem — „szükségképpen magyarellenes nemzetiségi politikai-irodalmi mozgalomról” szól. Valóban ez volt-e a helyzet a XVIII. század végétől 1848-ig terjedő korszakban?

Az 1790-től 1848 márciusáig terjedő időszak megértéséhez néhány részlet-körülményt kell előbb tisztáznunk. Ilyen mindenképp az időszak nemzetiség-történeti alapszerkezete, mert ha erről — akár csak egész röviden nem szólunk, nem tudjuk felmérni a felmerülő problémák súlyát, sorrendjét, hangvételét, az irodalmi nyelvújítások és a politikai-nyelvi jogok körül három évtizeden át zajló nyelvi-irodalmi küzdelmet sem, amit azután a század negyvenes éveiben az ennél élesebb, most már kifejezetten politikai hangsúlyú nyelvi tusa követ.

Ugyanígy, ha nem vizsgáljuk meg ezzel egyidejűleg a nyelvi-irodalmi-politikai újjászületés más nemzetiségi eredményeit, problémáit, intézményeit és irányvonalait, valamint ha a negyvenes évek elejére kibontakozott válság néhány jellemző kísérőjelenségével nem foglalkozunk, ezek ismerete nélkül a reformkor képe a ténylegesnél vigasztalanabb, egyoldalúbb lesz, amit helyelközzel a referátum egyes — szinte teljes mértékben a magyar feudális, nemesi nacionalizmusra korlátozott — megállapításaiban is tapasztalhattunk.

A helyes arány azonnal helyrcáll, ha figyelembe vesszük, hogy a nyelvi-irodalmi és ezzel párhuzamosan a politikai újjászületés folyamata mind nálunk, mind az akkori másajkú magyarországi nemzeteknél közel azonos törvényszerűséget, jellemző alapvonásokat mutat. A magyar és az egykorú hazai nem magyar nacionalista mozgalmak fellépte, egymásra hatása, kieleződése csakis ebben az állandó kölcsönhatásban vizsgálható. Másrésztől viszont az egész korszakot végigkíséri a nacionalizmus elleni harc — intenzitásban ugyan kétségkívül szerényebb, de ugyancsak el nem hanyagolható tényezője. Tehát a magyar és a másajkú nemzetekhez tartozó hazai írók, publicisták és politikusok-

nak az akkor együtt élt népek közötti megértést célzó irodalmi-művelődési törekvései ugyancsak beletartoznak a nacionalizmus korabeli jellegét feltáró vizsgálódásunk körébe. Ezt a gondolatmenetet szeretném a továbbiakban néhány ténykörülmennyel kiegészíteni.

Tudjuk, hogy ebben a korszakban fogalmazzák meg az első nemzetiségi politikai programokat. Ismeretes, hogy a magyarországi nemzetiségtörténet új szakaszát ezeknek a programoknak első jelentkezési formái: az 1790. évi temesvári szerb kongresszus kívánalmai, majd az 1791. évi első román nemzetiségi politikai kérelem, a *Supplex libellus Valachorum* indítják el. A korszak végén — ha megíratlanul is — már kialakultak az 1848-ban megszövegezésre kerülő végleges nemzetiségi politikai programok. Ezeket a politikai programokat, a társadalmi-történeti fejlődés fontos útjelzőit a közben lezajlott több évtizedes irodalmi-nyelvi-politikai küzdelem formálta ki és töltötte meg korszerű tartalommal.

Ebben a közel hat évtizedes időszakban a magyarországi másajkú kultúrák a magyaréhoz hasonlóan a maguk nyelvi újjászületésének programját tűzik íróik, sorban megalakuló tudományos és közművelődési intézményeik vezetői, sajtóorgánumaik szerkesztői elé. Gondoljunk csak arra, hogy 1790-től 1847-ig az egyházi műnyelvek ellen folytatott harc — alig két emberöltő leforgása alatt — oda vezet, hogy nagyrészt létrejönnek a nép nyelvére alapozott új irodalmi nyelvek s ezzel elhárul a döntő akadály a magyarral együtt élő másajkú nemzetek külön irodalmi-politikai fejlődése útjából. S ez az eredmény még ott is létrejön, ahol a korszak jelentősebb nemzetiségi íróinak, publicistáinak és politikusainak valóban sajátosan nehéz körülményekkel kell megbirkóznia. Emlékeztetni kívánom a hallgatóságot, például Jozef Miloslav Hurbannak folyóirata, a *Slovenskje Pohladi* hasábjain a csehes helyesírású műnyelvet nem éppen szenvedélymentesen védelmező Jan Kollárral szemben, a szlovák népnyelvből kialakuló irodalmi nyelv ügyében vívott 1846. évi sajtó-polémiájára. Valóban igen helyesen állapítja meg a referátum, hogy a korszak túlhevített, túlfokozott, romantikus illúziókkal telített hangulatából következik, hogy a szemben álló felek általában elvetik a sulykot. Ez a megállapítás akkor is érvényes, ha — mint említettem — nem magyar vitázók egymás közti elvi összetűzéseit tesszük vizsgálat tárgyává. Így a már említett Jan Kollár, aki másutt és más alkalommal az irodalmi és kultúrpolitikai vita igényes szellemi fegyvereivel harcol, a népnyelvből formált szlovák irodalmi nyelvet és mozgalmat védelmező J. M. Hurbannal szemben erre az új, a százados cseh nyelvi hegemoniát megtörő szlovák irodalmi nyelvre válogatott s nem éppen irodalmi kitételek gyalázkodó áradatát zúdítja. Hasonló jelenségekkel — ha nem is ilyen kiélezett formában — találkozunk a szlaveno—szerb és a glagol írású román ortodox egyházi műnyelv elleni küzdelmekben is, az akkor keletkező új s az elhaló régi közötti viaskodásban, az újat kívánók és a régít védelmezők párharcaiban.

Miért tartjuk szükségesnek ennek a látszólag mellékkörülménynek a hangsúlyozását? Azért, mert megítélésünk szerint nem általánosan jellemző az a tétel, hogy ennek a korszaknak az úgynevezett magyar nemzeti türelmetlensége olyan széles és túláradó lenne, hogy itt más irányú küzdelemről tulajdonképpen nem is lenne szó. Ezzel szemben a történeti hitelesség érdekében hangsúlyoznunk kell, hogy a tárgyalt korszakban magyar és nem magyar nacionalizmus egyszerre és egymás mellett van jelen, kétségtelen azonban, hogy kivált az államnyelvi küzdelem döntő szakaszán, a negyvenes évek első felében a

magyar uralkodóosztályok nacionalizmusa a hangosabb, a követelőzőbb, az agresszívabb. Épp így az egész korszakon át egyre fokozódó élességgel folyik a nagy belső nyelvi és irodalmi küzdelem is magyarok és nem magyarok között, egyre inkább összefonódva a kialakuló politikai programok körüli csatározásokkal. Sajnálatos, hogy ezt a kettősséget a reformkor végéig tartó nyelvi-politikai küzdelem magyar vezetői időben nem ismerik fel és nem veszik tudomásul, mert ha felismerték volna a törvényszerű fejlődést — a magyar nyelvi-irodalmi újjászületés jogos és természetszerű programjának fenntartása mellett is — hozzájárulhattak volna a hazai nemzetek közötti megértés és békés együttműködés megvalósításához. Fontos hangsúlyoznunk azt is, hogy ezekben az évtizedekben Pest-Buda megélenkülő nem magyar irodalmi és sajtóéleté jó alapot nyújthatott volna a nemzetiségi megbékélés irodalmi feladatainak elvégzéséhez. Ismeretes, hogy a XIX. sz. első harmadában, sőt csaknem a 40-es évekig Pozsony rovására és egyre nyilvánvalóbb módon Pest és Buda lesz a hazai nem magyar népek egyik irodalmi és kulturális, sőt — legalábbis a brassyói *Gazeta Transilvaniei* (1838) és *L'udevit Štúr* politikai hírlapja a *Slovenskije Narodnje Novini* (1845) alapításáig — egyik sajtóközpontja is, amire a későbbi fejlődés során nem találunk példát. Ezt az átmeneti, kedvező és végzetesen elhanyagolt körülményt érdemes a magyar és a szomszéd népek közötti kapcsolatok szemszögéből oly fontos évtizedekben közelebbről szemügyre venni.

Pest és Budának az egykorú soknyelvű nemzetiségi ország kultúrközpontjává válását mi sem jellemzi jobban mint az, hogy a hazai nem magyar népek tudományos intézményei, fontos folyóiratai és nem kevésbé fontos irodalmi kapcsolatai jelentős mértékben itt jönnek létre. Így a 20-as évek közepe táján alapított hazai szerb irodalmi-közművelődési egyesület, a *Szrpszka Matica* és folyóirata a *Szrpszki Letopisz*, ez a kisebb megszakításokkal idestova közel 140 éve megjelenő reprezentatív szerb folyóirat a pesti szerbek kezdeményezésére jön létre, a pesti egyetemi nyomda betűivel és sajtóján készül. Bárki, aki a folyóirat történeti és irodalmi vonatkozású anyagát kivált a reformkor időszakában áttanulmányozza, tapasztalhatja, mennyire széles érdeklődésű és összetett a korszak hazai nemzetiségi irodalma. A történelmi és az irodalmi vonal egymással összefonódva halad előre s a kettő tulajdonképpen a tudományos és a hírlapirodalmi publicisztika írásain mérhető le. A szerb *Matica* folyóirata azonban nem az egyetlen jelentős nemzetiségi folyóirat-alapítás a reformkori Pest-Budán. A 20-as évek végétől itt jelenik meg az első folyóirat számba vehető román irodalmi-művelődési időszakos kiadvány, a *Biblioteca Romanească*, amely Zaharie Karkaleki szerkesztésében egész sor olyan kérdést vet fel, ami nemcsak az egykorú román irodalmi és szaktudományos fejlődés, de a magyar és a szomszédnépi kulturális kapcsolatok szemszögéből is jelentős. Legyen szabad megemlítenünk, hogy ennek a folyóiratnak hasábjain lát napvilágot az első román folyóiratszerkesztő Széchenyi Istvánhoz intézett emlékezetes irodalmi üdvözlője. S nem hanyagolhatjuk el azt a körülményt sem, hogy ugyanabban az időben a többi nemzetiségnek is számos fontos megmozdulása, irodalmi szervezkedése fűződik a soknyelvű ország fővárosának funkcióját átvenni készülődő reformkori Pest-Budához. Elég, ha ez alkalommal Vitkovics Mihály pesti irodalmi körére, vagy az egész reformkoron át pesti evangélikus lelkészként itt élt Jan Kollár irodalmi-kulturális és politikai szervezkedésére s az egész egykorú hazai szláv világot átfogó levelezésére és egyéb kapcsolataira gondolunk. S a 30-as évek végétől a már ekkor túltengő pesti német lapok és

időszaki kiadványok mellett éppen itt Pesten jelenik meg a szerb napisajtó funkcióját elsőként betöltő hetenként kétszer, majd többször megjelenő politikai hírlap típusa; a Szrpszki Narodni Liszt, majd a 40-es évek derekától 1848 tavaszáig megjelenő Szrpszke Narodne Novine. Egyetlen időszakban nem szövéődött ennyi jelentős irodalmi, tudományos és művelődési szál a hazai nem magyar nemzetek kulturális életében Pest-Budához, mint a reformkor szakaszán. A nemesi nacionalizmus hangoskodói ezt a rendkívül jelentős körülményt teljesen figyelmen kívül hagyták s valljuk meg, a magyar irodalmi és tudományos fejlődés korabeli szóvivői sem ismerték fel. Így történhetett, hogy már a 40-es évek vége felé lazulnak a Pesthez fűződő irodalmi és művelődési szálak s ez a folyamat a szerb Matica 1864-ben bekövetkezett Újvidékre költözésével lényegében le is zárul.

Miközben a reformkori Pesten és Budán szinte egymás mellett alakulnak, szerveződnek a magyar és a nem magyar kulturális intézmények, lapok, folyóiratok, írói körök kapcsolatai, a nyelvi-irodalmi újjászületéssel egyidejűleg és ebből következően megindul a korszak nyelvi-politikai küzdelme is. Erről mindenekelőtt azt kell elmondanunk, hogy kezdeti formájában a 20-as évek nyelvi harca egészen a 30-as évek elejéig inkább pezsdítőleg, mint elválasztólag hatott, hiszen a magyar nemzeti újjászületés a másajkú nemzetek nyelvi-irodalmi fejlődését is támogatta, időnként valósággal szárnyakat adott a hazai nem magyar nemzetek ez irányú mozgalmainak. Még a nemzetiségi röpirat-irodalom magasra szökésének éveiben, a 30-as 40-es évek fordulóján, ezekben a többnyire Lipcsében napvilágot látó irodalmi-politikai pamfletekben sem találunk olyan elválasztó tendenciát, amelyből arra következtetnénk, hogy ez az irodalmi-nyelvjogi küzdelem a küszöbön álló nemzetiségi polgárháború csíráit tartalmazná.

Mégis a 40-es évek magyar uralkodó osztályai által kiélezett államnyelvi-közigazgatási küzdelem rövidesen és döntően megváltoztatja ezt a képet a 40-es évek derekán. Ekkor már a nyelvi-irodalmi harcból a nemzetiségpolitikai nyelvtusa leplezetlenül éles szakaszába lépünk. A referátum igen mértéktartóan és körültekintően állapítja meg, hogy a nacionalista viszály felidézésébe a magyar középnemesség korai államnemzeti törekvésein kívül egyéb körülmény is beljátszott. Legyen szabad ezen a ponton hangsúlyoznunk a horvát irodalmi-politikai mozgalom szerepét. Ez a horvát újjászületési mozgalom a maga félféudális kereteihez mérten is több vonatkozásban polgárisultabb a többi nemzetiségénél. A horvát irodalmi-politikai mozgalomra jellemző továbbá az is, hogy már korán megteremti az ország másajkú népei közötti irodalmi-művelődési kapcsolatot, sőt ez az a mozgalom, amely a hazai nem magyar népek jórészt művelődési-irodalmi ihletésű kezdeményezéseit nemzetiségpolitikai irányban öntudatosítja. Ismeretes, hogy a zágrábi Gáj-féle nyomdában, a horvát nemzeti mozgalom korabeli vezetője nyomdájában ezekben az években már sorra megjelennek olyan röpiratok és egyéb kiadványok is, melyek a nem magyar ajkúak sérelmeit és követeléseit most már erős kitételekkel juttatják kifejezésre. Aminek azután természetes velejárói a magyar részről szintén egyre gyakoribb hasonló jelenségek. A nacionalista kitételek zajlásában is megmutatkozik — most már negatív előjellel és nemegyszer szenvedélyes formában — az a kölesönviszony, amely előbb a magyarországi nemzetek nyelvi-irodalmi újjászületését általában jellemezte. Ez a negatív ellenhatás rövidesen nyíltan is elidegeníti, csakhamar ellentétes nacionalista érdekek képviselőiként szembeállítja a mozgalmak vezetőit, akik higgadtabb légkörben, a nacio-

nalista szövegek hangzavarának kísérete nélkül feltehetően megtalálhatták volna egymás kezét.

Ennek az igen vázlatos hozzászólásnak természetesen nem lehet feladata, hogy akárcsak főbb vonásaiban is áttekintést adjon a 40-es években felforrósodott magyar—nemzetiségi nacionalista küzdelem egyes fázisairól. A magunk részéről inkább arra szorítkozunk, hogy néhány jellemző adalékkal rámutassunk arra a körülményre, hogy amilyen mértékben fokozzák a magyar uralkodó osztályok az államnyelvért folyó harcot, olyan arányban telítődik meg nacionalista jegyekkel a korszak nemzetiségi irodalmi-politikai mozgalma is. Ezt — mint említettük — leginkább az aránylag fejlettebb horvát nemzeti mozgalmon mérhetjük le a legszembetűnőbben. Éppen ezért meg kell mondanunk: a nacionalista koráramlat kölesönhatásainak vizsgálata nélkül akaratlanul is egyoldalú megállapításokra jutnánk. Éppen ezért ahhoz, amit a referátum írója egyébként igen indokoltan idéz Dugonics Etelekájából, mindenkor hozzá kell vennünk azt is, ami — mondjuk a zágrábi horvát irodalmi-politikai sajtóban, az *Ilirike Novine*-ben és ennek irodalmi melléklete a *Danica* gúnydalaiban, elmarasztaló kifejezéseiben stb. jelentkezik. Csak ebben a párhuzamosságban, a küzdelemnek ebben az eleven, közvetlen zajlásában ismerjük fel, hogy valójában egyre élesebb összetett nacionalista küzdelemmel van dolgunk, amelynek középpontjában — tehát magyar, nemesi részről — kétségkívül a nemzetegységrendi, majd félféudális, polgárisuló illúziója áll. Ebből a következő korszak alakít egy, a rendiségből átmentett további feltevést, a magyar politikai nemzet fikcióját, melyen a dualizmus kora megbékélési törekvései szenvednek majd hajótörést. A 40-es évek politikai vízválasztója kétségkívül az államnyelvi küzdelem felülről, tehát dietai törvényhozási módon történt lezárása volt. Megítélésünk szerint ez élezi ki az 1848 előtti nemzetiségpolitikai vitát, ha nem is véglegesen, hiszen a végső szót ebben az esetben sem a reformkorban mondják ki, hanem 1848 tavaszán, az ismeretes körülmények között.

A 40-es évek válság-időszaka kérdéséhez szeretnék a továbbiakban olyan oldalról közeledni, amit eddig talán azért nem vizsgáltunk s főként nem tártunk fel eléggé, mert bennünket nyilvánvalóan elsősorban az érdekelt, miként alakul ki egy bizonyos korszak nacionalista mozgalma, melyek egy-egy időszak irodalomtörténeti, politikai, sajtó- és nemzetiség-történeti nacionalizmusának kísérőjegyei. Ugyanakkor pedig elhanyagoltunk egy másik, korántsem érdektelen részletkérdést, melyről a továbbiakban röviden szólnunk kell.

Vajon kik voltak azok, akik ebben a korszakban és természetesen más időszakokban is tevékenyen részt vettek a nacionalizmus elleni irodalmi és ezzel összefüggő politikai küzdelemben. Kik voltak azok, akik részt vállaltak az olykor igen nehéz feladathoz, akik a bontakozó viszály időszakában is véleményt nyilvánítottak a nemzetiségi megbékélés érdekében, akik olykor — szinte koruk elé lépve — megvilágították a tragikus villongás uralmi háttérét: az udvar, a metternichi önkényuralom ebben a korszakban különösen eleven vírusát, azt a „divide et impera” politikát, mely a magyar forradalom és szabadságharc megdöntése után, közel hasonló módszerekkel bánt el a hazai másajkú nemzetek mozgalmaival is. Történelmi távlatból ez ma már megállapítható: tekintet nélkül arra, hogy a mozgalmak résztvevői a magyar forradalom támogatói vagy éppen fegyveres ellenfelei táborából kerültek ki. Ide tartozik idéznem azt a Világos utáni helyzetet jól példázó horvát határ-

örvidéki mondást: „A császár minket azzal jutalmazott, amivel a magyarokat büntette”.

Érdemes lenne ezen a vonalon végighaladni a XVIII. század végétől a XIX. sz. közepéig terjedő szakaszon. Vajon valóban az volt-e a helyzet, hogy eleve és kezdettől csak a magyarelles nemzetiségi irodalmi-művelődési-politikai mozgalmak és a nemzetiségellenes magyar ugyancsak irodalmi-politikai-művelődési mozgalom állanak egymással szemben. Indokolt-e a korszaknak, a kor általános irodalmi és művelődési életének ilyen kissé sematikus felfogása. Vajon nem volt-e más is ebben a korban, amely magyar részről egész eddigi történeti fejlődésünk fordulópontját jelenti, s amely eredményekben és eszmékben oly gazdagon valósággal a befejezésig elviszi a nemzetévtválás folyamatát s amely korszakhoz nyelvünk, irodalmunk megújulása fűződik. Közlelebről: volt-e szerepük a nacionalizmus elleni harc irodalmi résztvevőinek, s ha igen, ez irányú kapcsolataiknak vannak-e olyan tanulságai, amelyek a későbbi időszakokra is kihatottak.

Úgy érzem, ebben a viszonylatban még eléggé járatlan úton haladunk előre. Mert amiként megíratlan az ország másajkú népeihez fűződő évszázados irodalmi, művelődési és történeti kapcsolataink kérdése, éppúgy jórészt feldolgozatlan a nacionalizmus elleni harc egyes időszakainak története, s különösképpen ez a helyzet a felvilágosodás és reformkor szakaszán. Mégis kíséreljük meg néhány vonással, néhány ismertebb adalékkal feleleveníteni ennek a ténylegesen létező, olykor igen jelentős antinacionalista irodalmi küzdelemnek néhány mozzanatát. A referátum egy ponton — az irodalmi nacionalizmus kérdésével kapcsolatban — érinti a magyar nyelvújítást, s itt — úgy tudom — személy szerint Kazinczyt is említi. Ismeretes, hogy Kazinczy a 10-es évek második felében — erdélyi körútja után a Tudományos Gyűjteményben vitát vált ki s a korabeli erdélyi szász írók és publicisták a maguk részéről szintén bekapcsolódnak a polémiába. Az sem érdektelen azonban, hogy Kazinczynek ezekben az években, a magyar nyelvújítás döntő szakaszán igen jelentős szomszédnépi irodalmi kapcsolatai is voltak. Legyen szabad ez alkalommal csupán egy-két idevágó adalékra emlékeztetnem. Megemlítem — a többi közt — Vitkovics Kazinczyhoz intézett 1811. évi levelét s ennek mintegy érzelmi folytatásaként Kazinczy 1812-ből kelt levelét a szepesi német származású Romy Károly Györgyhoz, aki az egész reformkoron át több nemzetiség és kultúra irányában fontos összekötő és közvetítő szerepet vállalt s akinek ez irányú munkássága sajnos mindmáig feldolgozatlan. Ugyanígy említhetném Kazinczy Musicki Lukiánhoz írt 1812. évi levelét, s a kritikai alaphangú Erdélyi leveleknek az erdélyi szász Bruckenthal-múzeum és képtár gyűjteményeiről és a román népdalról szóló részleteit. Mindezekből az adalékokból klasszikus tömörséggel csendül ki a másajkú népek és kultúrák iránti megbecsülés érzése.

Érdemes soron követni most már azt is, miként válaszolt ezekre a jelenségekre az egykorú és a későbbi nemzetiségi irodalom és sajtó? Kazinczy esetében — mint az említett példák is mutatták — joggal elmondhatjuk, hogy az egykorú elismerésben sem volt hiány s tegyük hozzá, kevés olyan közvetlen méltatást olvashatunk a XIX. sz. második harmadának hazai nem magyar sajtójában, mint a szerb Matica folyóirata, a Letopis 1859. évi Kazinczy-emlékezését. Vitkovicsról szólva elmondhatjuk, hogy a személyével foglalkozó későbbi délszláv irodalomban fokozatos változás következett be. A szerb folyóiratok szórványos Vitkovics-emlékezései korábban a kétnyelvűség vonalán *inkább*

magyar költővé vált Vitkovicsról szólnak. A századvégtől azonban ismételen találkozzunk olyan adatközlésekkel is, amelyek a maga házatáján mindkét irodalmat ápoló író és kultúrpolitikus kifejezetten szerb vonatkozásaira is rámutatnak. Így már 1886-ban a Brlsjan szerb irodalmi folyóirat közléséből tudjuk, hogy Vitkovics mennyire nagyrabecsülte az 1804-től folyó szerb szabadságharcot, s azt mennyire magáénak vallotta. Az újabb kutatás kimutatja, hogy a „szerb—magyar költő” már 1819-ben a Tudományos Gyűjteményben a szerb nyelvről és annak költői szépségéről ír. Igen elgondolkoztató, hogy ugyanerről a Vitkovicsról a reformkori magyar nacionalista áramlat kifejezetten elfogult szereplője, Horváth István mégis milyen méltóan emlékezik meg 1829. évi nekrológiájában.

Szóljunk néhány szót Magda Pálról, a kor neves szakírójáról és statisztikusáról, aki haladó tudományos meggyőződése következtében még szerény soproni iskolamesteri állását is elvesztette. Ez a Magda Pál 1819-ben a határvidékről írt igényes statisztikai-történeti munkája előszavában félreérthetetlenül felvázolja a nacionalista viszály káros következményeit. Említsünk azonban néhány további szereplőt a nacionalizmus elleni irodalmi küzdelem nem magyar szereplői hosszú sorából. Vajon a szlovák származású Rohony György, amikor két versében is megemlékezik a Nemzeti Múzeumról a 20-as évek elején, magyar nemzeti intézményt értékel? Nem helyesebb, nem történelmibb-e feltételeznünk, hogy a költő az akkori többnemzetiségű, többkultúrájú ország kulturális intézményét méltatja. Hasonló hangulatot tükröz Jovan Hadzsics 1821-ben a Gellérthegyről írott verse is.

Az irodalom más területéről vett példákkal is igazolni igyekszem, hogy a nacionalizmus elleni harc a reformkor időszakában, tehát 1825 után sem hallgatott el. Tudunk példákat arra is, hogy a nemzeti vetélkedésben résztvevő egykorú publicisták egyike-másika is figyelemmel kíséri a szomszédnépek jelentősebb irodalmi, népköltési munkáit, gyűjteményeit. Így éppen Kulcsár István ismerteti elsőként Karadzics Lipsésben megjelent népdalgyűjteményét, Toldy (akkor még Schedel) Ferenc már 1827-ben adatközlést tesz közzé a „szerbus-népköltészetéről” s 1829 augusztusában csehországi útinaplójának részletét közreadja. S ha már a referátumban közölt Vörösmarty-idézethez is elérkezünk, legyen szabad emlékeztetnem Vörösmarty őszinte és közvetlen cseh irodalmi kapcsolataira, Vörösmarty és Palacky levélváltására és egyéb cseh vonatkozásaira, melyekről egyik irodalomtörténeti folyóiratunkban éppen a kapcsolatok cseh irodalomtörténésze emlékezett meg. S nem lenne teljes a kör, ha néhány szóval nem utalnánk a magyar és a nem magyar népek közötti irodalmi-művelődési kapcsolatok terén oly nagy jelentőségű kapcsolat-sorozatra, mely Széchenyi István nevéhez fűződik s amely egyben a nacionalizmus elleni harc egyik legmagasabb szintű egykorú megjelenési formája.

Ezekről a kapcsolatokról szólva, úgy érzem, elegendő arra utalnom, hogy Széchenyi értékelése már igen korán jelentkezik a magyarországi nem magyar irodalmakban. A sort a szepességi Rumy Károly György 1832. évi verse (A „Világ” olvasásakor) nyitja meg. Széchenyi „Néhány szó a Duna-hajózás körül” című leírására, ahol oly szemléltetően kifejezésre jut a napi realitás és az együttélő népeket együttműködésre szólító, jövőbe mutató írói szándék, szintén csakhamar megíródik az egykorú nemzetiségi válasz. A Hronka szlovák irodalmi folyóiratban a kor egy kevésbé ismert cseh-morva írója méltatja Széchenyi érdemeit s a magyarországi népek közötti megértés előharcosáról és hősről az erdélyi szász—román Flechtenmacher Keresztély, a román feje-

delemségek későbbi jogalkotója emlékezik meg Széchenyiről írt röpiratában és az itt közölt ünnepi ódában, melyben Széchenyi történeti szerepét Hunyadi Jánoséhoz hasonlítja.

1842 novemberében, akadémiai beszédében Széchenyi nemcsak körvonalazta, részletezte is a nacionalizmus elleni harcnak a maga osztálykorlátai között is leghaladottabb korabeli formáját és az ő példája még sokakat ösztönzött a kor magyar és másajkú írói, műfordítói közül. Székács József már 1836. évi szerb műfordítás-kötetével, a „Szerb hősdalok és mondák”-kal minden méltatásnál hívebben állítja a magyar irodalom érdeklődésének előterébe a szerb népköltészetet, Karadzics népköltési gyűjteménye tükrében. Hasonlóképp buzdít a szomszédos népek életkörülményeinek megismerésére Kazinczy Gábor. Egyik 1839. évi írásában a szlovák népelet és művelődés megbecsülésére szólít, 1841. évi hírlapi beszámolója figyelemre méltó áttekintést ad az egykorú román sajtóról.

S ha befejezésül figyelembe vesszük azt, hogy a Magda Pál által felvetett, 1819-ben még jórészt társtalanul elhangzott felhívásnak még a 40-es évek eleje több magyar nyelvű nemzetiségi röpiratában is visszhangja lett, mint Melczer József „Szózat a szláv nyelv ügyében” és kivált Békessy (Tomasek) Pál 1843-ban kiadott „A nyelvbéke Magyarországon” című írásában, talán nem alaptalan annak feltevése, hogy a nacionalizmus elleni harc a nacionalista mozgalmak bár nem egyenértékű ellenpólusaként, korlátjaként, mindkét részről jelen volt az egész időszakban. Nagyfotosságúnak tartom ezért annak hangsúlyozását, hogy a nemzeti ellentétek reformkori kiéleződése idején sem hallgatott el a magyar irodalomban és publicisztikában, szépirodalomban és szakirodalomban egyaránt a nacionalizmus elleni küzdelem. Az a küzdelem, amelynek további fejlődési vonalát érdemes nyomon kísérni, érdemes egybevetni a nacionalizmussal, mert hiszen szerves része a nacionalizmus történeti-irodalmi vizsgálatának.

WÉBER ANTAL

Tóth Dezső tanulmánya jellegénél fogva hosszú történelmi korszakot ölel fel. Természetes, hogy a referátum inkább csak jelezni óhajtotta a nacionalizmus problémakörében jelentkező kérdéseket. A vitaindító előadás után elsősorban azon kellene elgondolkozni, hogy miként lehet érvényesíteni a referátum egyébként igen érdekes fejtegetéseiből adódó következtetéseket.

Az irodalmi népiesség jellegét, hatását, szerepét illetően az eddigi nézetek kétségtelenül bizonyos kiigazításokra, korrekcióra szorulnak. Tóth Dezső tanulmányában vannak olyan gondolatok, amelyek azt sugallják, hogy az eddiginél sokkal élesebb választóvonalat kell húzni egyrészt az úgynevezett patriarchális népiesség, másrészt a népiességnek ama fejlődési szakasza között, amely a reformkorban érvényesül, és amelynek új, plebejus szakasza Petőfi költészetében teljesedik ki.

Arról van ugyanis szó, hogy a magyar irodalmi népiesség első szakasza, amelyet általában patriarchális népiességnek szoktunk nevezni, tulajdonképpen csak a nyers tematikában és az irodalmi ábrázolás bizonyos elemeiben nevezhető népiesnek, ami természetesen szükséges előzménye ugyan egy folyamat megindulásának, de nem hangsúlyozódott eddig eléggé az a gondolat, hogy az effajta népiesség nemcsak egyszerűen konzervatív jellegű, hanem

olyan illúziót véd, amelynek történelmi jogosultsága csak igen szűk keretek között érvényes. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy Orzzy Lőrincztől Berzsenyiig egyes költőknél igen szemléletesen rajzolódik ki a nemesi Magyarország reakciós, idilli képe. Ez az idilli kép rendkívül alkalmas arra, hogy a parasztságot úgy foglalja magában, mint ennek az idillnek egy olyan alkotóelemét, amely tulajdonképpen bizonyos konzervatív, retrográd felfogások igazolása kedvéért van jelen. Ebben a jelenségben a megvesztegető és érdekes az, hogy mivel felbukkannak népies elemek, és maga az ábrázolás a hazai valóság számos ízét, számos színét hozza be az irodalomba, mintegy elfeledtetni azokat a tartalmakat, amelyek ezekben az idilli képekben szükségképpen érvényesülnek. Ez a jelenség egyébként számos példával illusztrálható.

Az alapvető ok természetesen a társadalmi elmaradottságból fakadó provinciális életmód. E provinciális életforma további fenntartásának igénye eszméileg igazolja ezt a felhőtlen költészetet. Szükségképpen adódik az a következtetés, hogy a nemesi alkotmány védelme, mivel lényegénél fogva osztályszempontú, csak részben és csak bizonyos történelmi szituációban szolgálhatja a nemzeti függetlenség ügyét. Ezzel kapcsolatban még azt is hangsúlyozni szeretném, hogy az egyetemi jegyzetekben és általában az irodalomtörténeti köztudatban túlértékelődött a nemesi elköltés jelentősége, hiszen ez az áramlat nem épül objektív történelmi lehetőségekre, s konzekvenciáiban Ferenc császár abszolutizmusához és a nemesi kompromisszumhoz vezet. Nem is terebélyesedik igazán mozgalommá, mert az íróknak ezen csoportját csak egyes közös politikai eszmék jelenléte fűzi össze igen rövid időn keresztül, szervezeti keretek és átgondolt célok nélkül.

A változó történelmi helyzetben természetesen hol az alkotmány védelmének politikailag időnként jelentőssé válható mozzanatai kerülnek előtérbe, hol pedig a nacionalista önteltség és a már ecsetelt idilli Magyarország mindennáron való konzerválásának óhaja. Ha híven, hitelesen akarjuk megrajzolni irodalmunk történetét és figyelembe kívánjuk venni a nacionalizmus veszélyét, azt hiszem, az erről a korszakról és erről a költészetről alkotott képnek a háttérét jobban, markánsabban kell megrajzolni, mint eddig történt.

Nem mellőzhető a kérdés elemzésénél az sem, hogy a parasztság befogadásának folyamata, amiről Tóth Dezső elég hosszasan és mégis érdekesen beszélt, nálunk viszonylag lassú menetű. Olyannyira, hogy még a Széchenyi ihletésére született regényben, Fáy András Bélteky-lázában is érződik egyfajta patriarchális felfogás. Fáy elgondolása szerint a parasztságot nem szabad — a regényben szereplő népies betétre gondolok — eredeti életformájában megzavarni, egyszerű erkölcséitől eltéríteni, mert ebből csak tragédia fakadhat. Ez a retrográd idillizmus még a polgári demokratikus tendenciák bontakozása idején is hatékony erő. Tóth Dezső Kuthy Lajost hozza fel példának, de másoknál is előfordul a magyar parasztságnak a nemesség felől való megítélése olyan értelemben, hogy a parasztságot valami konstruált nemzetkarakter megrajzolására használják fel. Így már a reformkorban kialakul a magyar parasztságról az a felfogás, amely lényegében tovább él egészen a XX. századig, Kemény Zsigmondon keresztül Babitsig, tudniillik, hogy a magyar parasztság — azaz később már a magyar nép — természeténél fogva fontolgató, józan és szükségképpen forradalomellenes.

Annak igazolásául, hogy a nacionalizmus milyen gyakran és mennyire sokarcúan mutatkozik, és milyen sokféle következtetés vonható le ugyanab-

ból az irodalmi jelenségből, engedjék meg, hogy egy számomra mulatságosnak tűnő részletet idézzek, amely a nacionalista gondolkodásnak talán tartalmilag a legvégtetesebb, stílárisan pedig a legémelyítőbb változata, amit magyar szóval és magyar könyvben valaha kinyomattak:

„Mert szent a hitem, hogy a közelmúlt nemzeti romlását, a legszentebb magyar hagyományok destrukcióját jórészen épp az idézte elő, hogy senki se volt az irodalom hivatásos főkertészei közt, aki bátor kézzel és magyar szívvel neki esett volna a magyar poézis kertjét túlburjánzó dudvának, annak az idegen bozótnak, mely parazita szövevényvel gyökeretzte és indázta át a mi védtelen nemzeti tulipán- és bazsalikom-pompánkat. Furcsa dudva, kaján parazita: a bimbója még hitegetően nemzetiszínű volt, mire azonban kinyílt, lett egyszerre internacionalista . . . és nőtt, hatalmasodott, ledöntötte a magyar poézis kertjének kerítését, ráhálózódott és fojtó bürokbúzzel borította el legnagyobb nagyjaink, a Petőfik, Aranyok, Vörösmartyk virágágyait. 'Együgyű, naív parasztvirágok!' szólt, így szavalt, így hirdette ez a mérges dudva, s szemérmetlen parázna virágai, melyeknek kelyhéből az Apokalypsis skarlát asszonyának a destruktív lehellete áradt elő, már-már elkábított mindeneket . . . Veszőben volt a magyar poézis szép kertje, de Isten és nagyjaink szelleme úgy akarta, hogy az egyszer mégis megmeneküljön. Én azonban magunkon érzem a múltak nagy irodalmi főkertészeinek tekintetét. A fejüket csóválják, tiltóan parancsolják: Ez többet meg ne essék! Kézbe most és jó kézbe azt a nyeső ollót, vágjatok le minden idegen parazita mételydudvát, és még mielőtt nagyra nőhetne! A magyar poézis kertje tiszta legyen: erős a kerítése, gyomlált a virágágya. S e virágágyakban ne más, ne idegen, csak nemzeti magyar virág virágozzék . . .”

E szavakkal vezette be a Petőfi Társaság tagjai közé Pekár Gyula Császár Elemért.

Tudom, végtetnek tűnik ez a hatalmas kertészeti hasonlat, kétségkívül az is, de finomabb megfogalmazásban, hasonló nézetek alkotóelemeként azért hallottuk mi már ezeket a szavakat. És ami különösen fontos és figyelemre méltóvá teszi a nacionalizmus problémáját irodalmunk történetének ebben a korszakában, nem más, mint az — és itt a bevezető tanulmányra utalva szeretném zárni fejtegetéseimet —, hogy a reformkor igen sokszor szolgált alapul jellegzetesen huszadik századi, jellegzetesen napjainkbeli retrográd nézeteknek.

SZAUDE R JÓZSE F

Tóth Dezső igen érdekes, gondolatgazdag s néhány alapvonást telibe találó előadásában ott van a bizonytalankodás, ahol a rendi nacionalizmus és a reformkori közti határt akarja megvonni. Mert míg egyfelől azt mondja, hogy a polgári, vagy a polgáriasult nacionalizmus nem tekinthető a rendi nacionalizmus egyszerű folytatásának, hogy attól minőségi különbség választja el, hogy az új szintézisben csupán egy tényező a rendi nacionalizmus ideológiája, másfelől azt állítja, hogy a reformkori nacionalizmusnak az alapanyagát vagy inkább keretét, formáját a rendi nacionalizmus szolgáltatta. Azt, hogy az új tartalmak többé-kevésbé régi formák közt is kifejezést nyertek, meggyőzően bizonyítja az előadó, nem oldja fel azonban az említett ellentmondást. Gon-

dolatkifejtése e ponton egyoldalúvá vált, s innen származott a fogalmazás zavara is. Mert ha igaz is az, hogy a 1795 utáni kompromisszum idején, lényegében tovább is, a 30-as évekig, a nacionalizmus magasrendű irodalmi képviselőinek lehetőségei viszonylag korlátozottak voltak, s noha igaz az is, hogy akkor a nagyközönség előtt a Dugonics—Kisfaludy Sándor közt meghúzható rendi nacionalista vonal dominál, aligha jutunk el a polgáriasant nacionalizmus, a liberálisok majd demokraták nacionalizmusának teljes megértéséhez, ha ily túlzott mértékben csak a rendi nacionalizmusnak említett parlágias formáját állítjuk előtérbe. Az előadásból erősen hiányolom annak a jelentős küzdelemnek rövid összefoglalását, melyet a metafizikus, változatlan, ősi, mereven feudális nemzetkarakter ellen Kazinczy s szűk köre vívott már az 1800-as évek legelején, úgy azonban, hogy ugyanakkor egy egész másik csoport patriotának nevezett Habsburg-birodalmi — lényegében kozmopolita — álláspontjával is szembefordul. A három B betűs magyar-német köre ez, Berzeviczy, Batthyány Vince és Bredeczky Sámuel csoportja (ld. Kazinczy levelét Prónay Sándorhoz, 1812. ápr. 8.), akik a nacionalizmusban az állam épületének alászását látták, s tekintet nélkül a tényleg fennálló s fejlődő nyelvi nacionalizmusokra, de tekintet nélkül saját, az ország gyarmati helyzetére vonatkozó felismerésükre is, tagadták a nacionalizmus jogosultságát. Berzeviczy Gergely a *De oeconomia publico-politicá*ban még a nemzeti jelző ellen is tiltakozik, mert szerinte a nemzet szűk fogalom s a nemzetiség ártalmas, s a nyelv nem lehet a nemzetiség ismérve. Kazinczy kétfelé folytatott vitájában kétségkívül létrejön már a liberális eszmeiségnek összeegyeztetése a nemesi nemzet törtérelveivel, s így Kazinczy kozmopolitizmusa más, mint a Berzeviczyeké, nacionalizmusa is más, mint Kisfaludy Sándor köréé, viszont Kisfaludyék felé kozmopolita, egyetemes szemléletű, progresszív polgárosító tendenciáit, Berzeviczyék felé nemesi nemzeti, nacionalista vonásait tárja fel.

A vita ellenére is, mely Kazinczy és az említettek között a nemzetiség értelmzésében lezajlott, Kazinczy Berzeviczyt is közvetíti a fiatalabbaknak (így Szalay Lászlónak), általában nem áll Berzeviczyvel teljes ellentétben, sokat elfogad tőle. Rendkívül fontosnak tartom azt, hogy míg a rendi nacionalizmus parlági magyarságtudata és nemzettudata képtelen volt egymásra következő társadalmi formációkat és szembefeszülő osztályokat fogadni el történelmi mérőegységeikül, Berzeviczy, Kazinczy, Batsányi, Kölcsey s egyáltalán mindazok, akik a forradalom hozta társadalmi változások szemléletét őrizték magokban, tudtak a feudale szisztéma vasigájáról írni (Batsányi kiad. Levél Szentjohi Szabó Lászlóhoz; jegyzetek 369. l.) vagy arról gondolkodni, hogy a „nemesség csak egy kisrészeckéje, valóságos frakciója az egésznek”, mint Batsányi, tudtak, mint Kazinczy 1809-ben tiers étatról s a feudális rendszer korszerűtlenségéről levelezni, tudtak mélyreható társadalmi elemzést vinni végig a francia forradalomról s a jakobinusokról, mint Kölcsey (eddig kiadatlan nagyterjedelmű, 1810-ből kelt kézírataiban), aki nemcsak nagy politikai beszédeiben szólt a feudalizmus kiépüléséről Magyarországon, hanem már a 10-es években s a 20-as évek elején gondolkozott tőkés gazdasági folyamatokról angol adatok elemzése útján. Ez említett írók, akiknek hatása kezdetben kétségtelenül szűk körre terjedt ki, nem sorolhatók be a Dugonics—Kisfaludy Sándor-féle rendi nacionalista vonalba, noha a polgári funkciót ellátó nemesség ellentmondásai bennük is jelentkeztek, arról nem is beszélve, mily szolgálatot tett pl. Kazinczy Erdély felfedezésével a későbbi magyar nacionalizmusnak.

Ennyit el kellett mondanom igen vázlatosan, hogy lássuk, Tóth Dezső állítása, mely szerint minőségi különbség választja el a reformkori nacionalizmust a korábbi rendi nacionalizmustól, csak az elmondottakkal igazolható teljesen, merőben a rendi nacionalizmust hangsúlyozva az 1800-as évek elején éppen azokat a gondolkozókat felejtették ki a fejlődési folyamatból, akik Széchenyi és Kossuth, Bajza és Szalay László s annyi jelentős reformkori ideológus eszméit készítették elő.

Noha most nem célunk a kutatómunkának feladataira is rámutatni, érdemes megemlíteni, hogy a történeti fejlődés szakaszainak tartalmát, határait, elvi összefüggéseit nemegyszer az előmunkálatok hiányában sem lehetett elég határozottan megállapítani. Aligha lehet a rendi nacionalizmus irodalmi továbbélésének s átalakulásának folyamatáról beszélni néhány alapvető orgánumnak alapos elemzése, teljes felmérése nélkül, mint amilyen pl. a Tudományos Gyűjtemény volt, melyben a honismereti és nyelvművelő irodalom már nyíltan a magyar nemzeti szupremácia szolgálatába áll, s így a nyelvkérdésben kezdetlőtől megvolt ellentmondásosságot kezdi kielezni.

Tóth Dezső előadásának gerincét, szinte központi mondanivalóját alkotja a parasztinak a nemzetibe való beépüléséről végigvitt finom elvi és történelmileg árnyalt gondolatmenete. Ez éppúgy, mint az irodalom egykor joggal megkülönböztetett szerepének kiemelése a nemzeti ideológia s programok kidolgozásában, alapvető szempont a magyar nacionalizmus irodalmi jelentkezésének felméréséhez. S különösen fontos Tóth Dezsőnek az a megállapítása, mely szerint a szocializmusellenes erők a magyar nemzeti fejlődés bizonyos sajátságait fetisizálják s nem véletlenül épp azokat, amelyek a magyar nemzetévtől történelmi fogyatékoságaival függnek össze. Az ilyen speciális vonások idealizálása, csak azért, mert azok magyarok — s azzal az ürüggyel, hogy a maguk korában megvolt a létjogosultságuk — kétségkívül nacionalizmushoz vezethet. Az egyik ilyen, a reformkor irodalmából és közgondolkodásából kinőtt s hatását mindmáig éreztető fetisizált vonás a magyarra jellemzőnek mondott oppozíció. Legyen szabad ezzel szemben Kölcsey Országgyűlési Naplójának azokra a szarkasztikus lapjaira hivatkoznom, melyeken éppen ezt a minden áron s minden meggondolás nélküli oppozíciót, mint a magyar „patrióták” jellemvonását gúnyolja ki véresen. Ilyen értelemben is oly nagyjaink örökségét, mint amilyen a Kölcseyé, Vörösmartyé, Petőfié, helyezzük szembe a magyar nacionalizmus ellenforradalmi hagyományával.

FENYŐ ISTVÁN

Tóth Dezső tanulmánya alapos, gondos, jelentős ideológiai elemző-készségről, problémaérzékről tanúskodó munka. Kiválóan alkalmas arra, hogy a további kiszélesülő munka, a részletes anyagszerű feldolgozás elvi alapjává váljék. Koncepcióját ezúttal mindössze néhány apróbb szemponttal szeretném kiegészíteni.

Tóth Dezső a rendi nacionalizmus egyik jellemző sajátosságaként a naiv illúziósságot, a nemzeti dicsekvést említi. Valóban: ragyogó hősök, csodálatos vitézi tettek, hasonlíthatatlan személyes érdemek, a múltat aranyszálakkal beszövő dicsőség jellemezte a XIX. század első negyedének hazai irodalmát. Igaz az is, hogy ez a nacionalizmus a nemesség konzervativizmusát,

időszerűtlenségét volt hivatva eltakarni. Ám volt ennek a mámoros önelégültségnek egy másik indítóoka is, amelyet Tóth Dezső ugyan említ, de nem elég hangsúlyosan, melyre részletesebben nem tér ki, — s ez a nemesi lelkiismeretfurdalás. Ideálképeket az esendő ember alakít ki magának, tündérlibába a sanyarú földről vágyódnak. A nemzeti önmagasztalás társadalomlélektanilag mélyen összefügg a nemesség tragikus életérzésével, elkomoruló, egyre sötétebbé váló szemléletével: a pusztulás elégiákban, regékben, majd történelmi drámákban kivételül érzetével. A nemzeti dicsőség mákony volt e mélységesen pesszimista érzelmvilággal, a szinte évről évre elhatalmasodó tragikus társadalmi mozzanatokkal szemben. (1790 bukása, 1795, a századeleji, 1802-es, 1804-es s 1807-es nagyarányú jobbágyfelkelések, a napóleoni sikerek, a devalváció, az 1816. évi szörnyű éhség stb.) A nemesség e kettős présben: a nemzeti és szociális oldal szorításában egyre reménytelenebbnek érzi osztályuralmának háborítatlan fennmaradását, s az illúzióteremtésben, a dicsőség kultuszában talál menekvést. Nem elhanyagolható tény az sem, hogy a történelem felfedezése, a múltba visszavetített nemzeti dicsékvés is éppen a század első évtizedében lendül fel erőteljesebben. (Kisfaludy regéi, Virág Benedek *Magyar Századokja*, Katona István *Historia Critica*-kötetei stb.)

A referátum a rendi nacionalizmus másik jellemző sajátosságaként említi — szintén helyesen — a más népek, főleg a nemzetiségek lebecsülését, az idegenekkel való keveredés éles elvetését. Hozzá kell azonban fejtegetéséhez tennem, hogy e negatív vonásnak az abszolutizmussal való szembenállás szempontjából bizonyos fokú méltánylandó eszmei magja is volt. A Habsburg-ház elnyomó, beolvasztó, gyarmatosító politikáját ugyanis nemcsak osztrákok, sőt jórészt nem azok irányították, hanem elosztrákosodott csehek, olaszok, szlovének, s mások. Az államtanács mindenható főminiszterei, az udvari kancellária referendáriusai, a rettegett császári kegyencek igen gyakran éppen séggel ilyen nemzetiségi elemek: Baldacci báró, a Kinsky, Kolowrat, Thun grófok, Lobkowitz hercegek stb. Ezek a cseh, olasz stb. családok a legtöbb esetben egy-egy házasság folytán lettek az uralkodóház lekötelezettjei, s neofita túlbuzgósággal igyekeztek szolgálni a Gesamtmonarchie érdekeit, túllícitálva nemegyszer uraik utasításait. Így aztán, ennek folytán a hazai nemesség körében kialakult egy hamis tudat: a monarchia különöz népeiből kikerülő miniszterek iránti ellenszenvet igaztalanul általánosították, s magukra a népekre is kiterjesztették. Nem látták meg, hogy ezek a politikai tényezők immár csak nevükben őrizték meg eredeti nemzetiségüket: szellemük, mentalitásuk már teljesen az osztrák kétfejű sasával egyezett meg. Az idegenekkel való házasságtól nem kis részt az abszolutizmussal való szembeszegülésük következtében iszonyodtak: hamis tudatuk alapján, téves premissákból kiindulva a nemzetiségektől való teljes izolálódást vallották, szűklátókörű naivsággal, s a társadalmi gyakorlat szempontjából teljesen reakciósan.

A referátum fogyatékoságának érzem, hogy nem elemzi kellőképp azt az átváltódási folyamatot, melynek során a meglehetősen korlátolt rendi nacionalizmus a reformkorban nagyerejű ideológiai, társadalmi hatóerővé, a haladó irányú fejlődés egyik legfőbb ösztönzőjévé vált. A XIX. század második évtizedében egy átváltódási processzus megy végbe: a régi szellemi formák közt új hatóelemek halmozódnak fel: egyfajta tettekérség, cselekvési igény jelentkezik mind erősebben a kardesörtetés mellett. Az átváltódási folyamat két pólusát az 1811 és 1817-es esztendőkből jelölhetnénk meg: pregnánsan figyelhetjük meg ezt a két nagy reformkori költőnk működésében.

Kisfaludy Károly 1811-ben írja a *Tatárokat*, s 1817-ben a *Kérőket*, amely már bizonyos értelemben a *Tatárok* kritikája is; Kölcsey 1811-ben az *Andalgásokat*, a „vérző hon” feletti búsongás nagyversét, 1817-ben a *Fejedelmünk hajh*-ot, e felrázó harci riadót. E két évszámmal jelölt pólus közt az ideológiai mozgásfolyamatban, a rendi nacionalizmus áramlatában valami történik, s ez a liberális nemesi szemlélet kifejlődése. A korszak kutatóját nagymértékben izgatja, hogy melyek azok a történeti, gazdasági, társadalomlélektani, tudatbeli lehetőségek, melyek a nemesi liberalizmusnak, az addigi rendi patrióta szemlélet kritikájának feltételeit megteremtik. Felettből szükséges, hogy napirendre tűzzük a liberális szemlélet eszmetörténeti elemzését, elválását a felvilágosodástól s a nemesi patriotizmustól, funkciója, elemei hazai módosulásának vizsgálatát: a további normatív tevékenységnek ez a tüzetes elemzés lehet az egyik leggyümölcsözőbb támpontja.

Az eddigiekkel kapcsolatban még egy apróbb megjegyzést szeretnék tenni: véleményem szerint a nemesség rendi nacionalizmusának morális átittottsága a reformkorban nem pusztán stiláris-terminológiai sajátosság, amint azt a referátum szerzője minősíti, hanem elsősorban tartalmi, a szemlélettel egygyéforró minőség. A nemesség legjobbjaira — Kölcseyre, az Aurora-körre, Bajzára, Vörösmartyra, Eötvösre, Kossuthra stb. — valami nagyfokú, a lélek mélyéről fakadó morális szenvedély, közéleti heroizmus, szakadatlanul égő lelkiismeret volt jellemző, egyfajta makulátlan puritanizmus. Ez a magasrendű erkölcsiség már semmiképpen nem hozható közös nevezőre a hazai felvilágosodás szemléletmódjának erkölcsi problematikájával, amelyre nézve valóban sokkal inkább áll Tóth Dezső meghatározása. Nem azonosítható azzal a világképpel, hol az erkölcs, az erény, a nemesi virtus csak menedék, mentsvár a társadalom előtt, hol — mint Virág Benedek kifakad — minden igaz embert „kaján szemekkel tart az álnok”. Az a fajta morál elvont a társadalmi küzdelmekről, mindenfajta alakító-változtató tevékenységtől, az emberi intimitás szféráiba szorítva visszahúzott a legnemesebbtől: a nemzet, a társadalom szolgálatától; ez a fajta erkölcsiség pedig éppen a haza és emberiség szolgálatát jelölte meg elsőrendű feladatául.

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF

Sajnálom, hogy délelőtt nem lehettem itt, s nem hallgathattam meg Klaniczay Tibor elvtárs referátumát. De elolvastam a szövegét s így bátran hozzászólhatok, de úgy, hogy ugyanakkor gondolatban állandóan egybevetem Tóth Dezső előadásával. Azt hiszem, ez a kettős megvilágítás nem fogja zavarni kissé impresszionista gondolatmenetemet, annál kevésbé, mivel a két előadó több vonatkozásban kiegészíti egymást. Az első benyomásom: Klaniczay kevesebb, de jórészt alapvető, létfontosságú problémát vet fel és világít meg dialektikus összefüggésükben, amikor nyomon követi a magyar nacionalizmus haladó megreakciós alakváltozatainak történetét, első „embrionális” jelentkezésüktől teljes kibontakozásukig, egy olyan pontig, ahol Tóth Dezső veszi át a szót. „A régi irodalom vizsgálatából tehát azt a tanulást meríthetjük, hogy a magyar nacionalizmus nemesi eredetű, s ezért ez a nacionalizmus a polgári nemzettéválás szakaszában is súlyos ellentmondásokkal terhes, a kapitalizmus korában pedig a fokozottan veszélyessé, rég elavult feu-

dális ballasztokat hordozó és a haladást talán legmakacsabban gátló ideológiai tényezővé válhatott. A magyar nacionalizmus bonyolultsága tette a nemzeti problémát irodalmunkban annyira központi kérdéssé, hogy szinte valamennyi írónk viaskodni kényszerült vele, sokszor eltévedve szövevényes bozótjában." Ez Klaniczay fejtegetéseinek végső konklúziója. Lényegében egyetérték vele. Azt is érdemül tudom be, hogy tájékozódása nem szorítkozik csupán a belső magyar fejlődésre, hanem az európai távlattal szembe előtt, határozottabban rögzítheti a magyar nacionalizmusnak az európai nacionalizmusokkal rokon, vagy tőlük elütő sajátos jellegét.

Ha elfogadjuk azt a marxista felismerést, hogy a nacionalizmus történeti kategória, hogy első jelentkezése összeesik a nemzettévalás időpontjával, viszont teljes kibontakozásának körülményeit, fejlődésének egyes szakaszait, belső ellentmondásait, elfajulásait, a haladó nacionalizmusnak átcsapását egy fajvédő, gyűlölködő sovinizmusba nem látjuk világosan mindaddig, amíg nem tartjuk következetesen szem előtt az egyenlőtlen fejlődés elvét, mégpedig mind magyar, mind európai viszonylatban. Ami az első esetet illeti, Klaniczay fejtegetéséhez alig volna sok hozzátenni valóm. Itt csak néhány kiegészítő megjegyzésre szorítkozom. Tudvalevő, hogy a politikai-ideológiai terminológiák jelentésüket megváltoztatva nemegyszer századokkal éltek túl keletkezésük, érvényességük időpontját. Éppen ezért zavaró távlattévedéshez vezet, ha a terminológiák formai azonosságából egykori s mai ideológiai tartalmuk azonosságára következtetünk (Zrínyi felismerése: „Egyedül vagyunk”; Vörösmarty látomása: „Nagyszerű halál”). Ami pedig a magyar nacionalizmusnak az európai nacionalizmushoz való viszonyát illeti, ma már nem érhetjük be az analógiák és különbségek egyszerű rögzítésével, hanem tovább kell mennünk néhány lépéssel s fel kell derítenünk azokat az európai erőket, eszméáramlatokat, hatásokat, amelyek kívülről mozdították elő vagy késleltették a magyar nép nemzeti öntudatának kibontakozását és nagykorúsítását.

Tudjuk, nincsen európai nép, amely a többiektől elszigetelve, minden hatás elöl elzárkózva, vak monádként fejlődött volna a kezdetektől fogva mind a mai napig. Mert csak a többivel együttműködve teljesíthette történeti küldetését földrésziünk életében. Viszont az ilyen együttműködésnek egyik elengedhetetlen feltétele, hogy ne csak időben, hanem gazdasági, társadalmi vonatkozásban, ideológiailag is kortársa legyen a többinek. Viszont tudjuk, csak azok a nemzetek nőhettek át, a fejlődés dialektikáját követve, kisédelem nélkül a középkorból az újkorba, a feudalizmusból a kapitalizmusba, sajátíthatták el a felfedezések és találmányok forradalmasító eredményeit, hajthatták végre az újra feltárt antikvitás áthonosítását, követhették a teológia gyámsága alól felszabadult értelem diadalútját a felvilágosodásig s a nagy francia forradalomig, amelyek idejében tettek eleget ennek a feltételnek. S tették mindezt létérdekeik s nemzeti jellegük sérelme nélkül.

Vannak ezzel szemben peremnépek vagy későn jött népek, amelyek jó sokáig kívül maradtak a „szabályos” európai fejlődés áramkörén, messze estek Európa kulturális középpontjaitól és erőforrásaitól.

A magyarság messzebből jó, mint a többiek, külsejében, szokásaiban, harcmórában, nyelvében idegenszerűbb. Egyedül áll egy ellenséges világgal szemben, felidézve benne a barbár hun ősök félelmetes képzetét, az istenostora- és Attila-mítoszt. Megkésve lépett be Európába. Krisztianizálódása, feudalizálódása, az államépítés és egyházszervezés munkája igénybe veszi

legjobb teremtő erőit. Viszont csak ezen a réven igazolhatja történeti küldetését és jogát az élethez a keresztény és feudális Európa előtt, s válik mint gens Hungarica az egyetemes keresztény szolidaritás égboltja alatt a gens Gallicana, Ultramontana, Anglicana, Hispanica, Germanica mellett az átfogó gens Christiana bevett, teljes jogú tagjává. Jóllehet ez a szolidaritás fenntartás nélkül csak ideológiai síkon, a nemzetfölötti egyház intézményeiben, „szent” teológiájában, filozófiájában, irodalmában valósul meg, mindez mégis emeli, megszilárdítja vezető rétegeinek biztonságérzetét, s kezdeti nacionalizmusának egyik alkotó eleme. Ebben az irányban, de nagyobb intenzitással hat majd a humanizmus, Európa első világi jellegű kultúrforradalma, a kapitalizmus mellett a középkori ideológiák egyik sírásója. Az a körülmény, hogy a humanizmus feltárja a népek történeti múltjának, nemzeti érzületének ősi forrásait, hogy az Imitatio Christi az Imitatio Antiquitatis-szal, az Athleta Christi profán nemzet hőssel helyettesíti, van olyan teljesítmény, mint Amerika felfedezése, páratlan lendületet ad a nemzetek politikai vetélkedésének s így a nacionalizmusok kiéleződésének is. Nálunk része van a magyar történelem „modern átírásában” s a Mátyás-mitosz kialakításában, amely örökségül száll a kései századokra, s amint hallottuk, egyik kiapadhatatlan forrása rendi nacionalizmusunknak. Viszont a magyar humanizmus legjelentősebb képviselői még csak nem is gondoltak arra, hogy kövessék az olasz, angol, francia, német és németalföldi humanisták példáját, azt, hogy nemzeti nyelvre fordítsák latin nyelvüket. A reformáció érdeme, hogy pótolta ezt a hiányt, sőt ennél is továbbment és megkezdte a klasszikus és a modern világirodalom nemzeti recepcióját, grammatizálta és irodalmasította a magyar nyelvet. Haladó hagyományaink legkövetkezetesebb hívei a kálvinisták, később első-sorban a puritánusok közül kerülnek ki, akik gyűlölik Bécsét és a feudalizmust, és legjobb ideológiai támaszai a magyar függetlenségi harcoknak, s jóllehet sohasem tagadják meg együttérzésüket Európa kálvinistáival, nemzeti érzéstől áthatott patriotizmusukat világok választják el egyfelől a jezsuiták elvtelen nemzetköziségétől, másfelől a habsburgpárti főurak elvtelen, megalkuvó nacionalizmusától. A probléma tehát sokkal bonyolultabb, semmint gondolnók.

Abból indultunk ki, hogy a magyar nemzet csak a többi európai nemzettel együttműködve, nemzeti jellegét megtartva — s tegyük most hozzá — velük vetélkedve, a függetlenségét veszélyeztető támadások ellen fegyveres kézzel védekezve, fejtette ki történeti küldetését. Ugyanez a kettősség jellemzi magatartását a kívülről beáramló eszmei, politikai hatásokkal szemben: hol elfogadja, hol visszautasítja őket. E hatások közül csak a haladó jellegűek bizonyulnak termékenyeknek, azok, amelyek időszerű szükségleteket elégítenek ki. Ilyen a humanizmus s törvényes öröksége, a cartesianizmus, a strassburgi Berneggernek, Comeniusnak, Campanellának, a németalföldi Huit de Grootnak, a sztoikusoknak s legjobb magyar tanítványaiknak, Apáczai Csere Jánosnak és Apáti Miklósnak nevéhez fűződő nemzetfölötti irenikus mozgalom. Ezek a hatások szilárdítják meg Európa-szerte, tehát nálunk is a gazdasági és társadalmi válságoktól, felekezeti harcoktól megbolygatott egyetemes biztonságérzetet, szolgáltatják az eszmei érveket és fegyvereket a feudalizmus, a fejedelmi önkény, egyfelől a protestáns, másfelől a „katolikus ecclesia militans”, a Habsburg-ideológia, a Béccsel együttműködő, az ország függetlenségét áruba bocsátó főurak elleni küzdelemhez. E mozgalom nyomán rajzolódnak ki, igaz, jórészt még teológiai, sőt pietista külsőségek között, a felekezeti ségen felülemelkedő, az osztályellentéteket mérséklő, humanizált patriotizmus első

körvonalai, amelyre már-már ráveti fényét a közeledő felvilágosodás. Minden ellenkező felfogással szemben ez a folyamat a XVIII. században sem szakad meg. A humanizált patriotizmus visszhangra talál a kálvinista literátus neimesekben és polgároknban, a kálvinista kollégiumok tanáraiban. Hollandia régi közvetítő szerepe mellett e helyütt kiemelkedőnek tartom néhány német és svájci egyetem hatását, amelyek természettudományi, matematikai, orvostudományi előadásokat hallgató magyar diákjaikban elhintik a teológiától elforduló profán gondolkodás első magvát s fogékonyra teszik őket az óvatosabb német, sőt a radikális francia felvilágosodás befogadására. A századforduló táján már elég gyakran találkozunk egy átmeneti polgári típus képviselőivel. A legérdekesebb közöttük Tótfalusi Kis Miklós, a cartesianus Apáti Miklós barátja. Amolyan felvilágosodott biblicista. Világibb, polgárabb fokozat képviselői a típust pl. Pápai-Páriz Ferenc. Viszont az egész folyamat magyar ellentmondásai közé tartozik s a rendi nacionalizmus állandóságáról tanúskodik azoknak a kálvinista arisztokratáknak a magatartása, akik szintén megfordulnak a felvilágosodás európai központjaiban, sőt van, aki egy időben recipiálja a még kialakulóban levő német s a már kialakult francia felvilágosodás formáját, de osztályérdekei azt kívánják tőle, hogy megmaradjon az isten, az egyház, az uralkodó tiszteletében, s ha kell, szövetkezzen a bécsi abszolutizmussal.

Új mozzanat, Európa és a magyarság viszonyában is döntő történet-tényező a magyar nemzeti öntudat és egy haladó rendi nacionalizmus kialakulása, már Mohács előtt, de főleg Mohács után a „török vész”. A Balkán számára állandósult katasztrófa, Magyarország számára századokig tartó élet-halál harc, Európa számára gazdasági, politikai, stratégiai érdek, örökös félelem és lidérenyomás, prófétái, költői, írói, szónokai, zeneszerzői, történetírói számára izgató színjáték, egy beláthatatlan irodalom ihlető forrása. Nikápolyt, Várnát, Konstantinápolyt elestét éppen csak hogy észreveszik, de Mohács, a törökök előnyomulása felrzza a nagyvilág, egy Erasmus, Luther, Hutten lelkiismeretét. A nagy francia forradalom előtt Európa soha annyit nem deklamált, szónokolt, imádkozott, soha annyi röpiratot nem terjesztett, mint Mohács és 1664 között. Nem túlzás, ha megállapítjuk, hogy a modern hírszerzés, helyszíni tudósítás külső és belső technikája ebben az időben alakult ki. A magyarság divatba jött. Most végre teljes közösséget vállaltak vele, mindenestül európainak érzik, heroizálják, ünneplik. Európa időnként egyetlen szavaló kórusként hat, amelynek állandóan visszatérő szólama: Magyarország a kereszténység védőbástyája. A metafora eszméje mélységesen középkori talán magyar eredetű és a humanista Enea Silvio fogalmazásában vált közkeletűvé, de csak most telik meg konkrét reális tartalommal. A XVII. századon innen láthatóan csökken a „törökvész” nyugtalanító hatóereje. Megszokottá vált s nem tartozik többé a nyugati polgár mindennapi „fóbiái” közé. Valahányszor a török—magyar-hadszintér hírei, egy-egy várostrom, ütközet, diadal, vereség újra felkelti érdeklődését, állásfoglalásába állandóan beleszól politikai, felekezeti elfogultsága, a hadszíntér távolsága vagy közelsége. A „védőbástya”-metafora elvesztette érzelmi vonatkozásait s időtlen szállóigévé lett. De az érdeklődés mégsem tűnt el nyomtalanul, csak irányt változtatott, s így élt tovább az európai irodalmakban, a magyar tárgyak kultuszában, a történetírásban, s ha a humanizmus felfedezte a magyar nyelvet, a humanista karakterológusok a magyar karakter jellegzetességét, a barokk század felfedezi a magyar tájat, a magyar kultúrát. A határokon innen két ellentétes irányban

hat a „törökvész”. Egyfelől az a tudat, hogy rajta a világ szeme, hallatlanul fokozza a magyarság öntudatát, másfelől az a lesújtó tapasztalat, hogy Európa, élén a legközvetlenebbül érdekelt Ausztriával, csak olyan mértékben vállalt részt a véráldozatban, amilyenben önző érdekei megkívánják, egyik forrása az „Egyedül vagyunk”-ideológiájának, ahogyan Zrínyi értelmezte és megfogalmazta. De ugyancsak Zrínyi volt az, aki népe erejében és küldetésében hívva, a felekezeti vitákon s osztályokon felülemelkedve, meghirdette a nemzeti egységet s dacosan kiáltotta oda a világnak: egyik nemzetnél sem vagyunk alábbvalók! S ebbe az összefüggésbe tartozik az is, hogy Vergilius-szal és Tassó-val versenyre kelve, megírhatta a világirodalom utolsó igazi hősi eposzát.

Van egy másik, ezúttal kétségtelenül magyar eredetű szállóigénk is — az *Extra Hungariam (Pannoniam) non est vita, aut si est, non est ita*, amelynek története, ha lehet még érzékenyebben tükrözi a magyar nacionalizmus jelentésváltozásait. Ezt is olasz humanista, Ludovicus Caelius Rhodiginus-Ricchieri (1450—1525) röpítette világgá. A szállóige „vitá”-ja élet a földi paradicsommal azonosított, a minden jóval bővelkedő, az iny és a gyomor valamennyi szükségletét kielégítő Magyarországon. Így él jó sokáig az európai köztudatban, a Magyarországon megforduló utazók híradásaiban s a legtöbb Magyarországgal foglalkozó történeti munkában. De van ennek a tisztán materiális tartalmú ősfornának egy spirituális, átszellemített változata is. Ennek hazája azonban nem a közmondásos földi paradicsom, hanem egy érzelmileg determinált Magyarország, amelyen kívül nincs sem élet, sem halál, s éppen ez az új mozzanat benne. Az „amor patriae” itt egy végzet-szerű „amor fati”-val azonos s egy élettani optimizmussal szemben egy élettani pesszimizmust hirdet, amikor a „vitá”-t a maga elkerülhetetlen ellentétes párjával, a „mors”-szal együtt idézi: *Extra Hungariam non est vita et non est mors* (Itt élnek és halnak kell!). Nem véletlen, hogy ezt az új változatot is az a Zrínyi fogalmazza megelső ízben a maga megdöbbenő komorságában, akinek jelmondata a klasszicisztikus *Sors bona nihil aliud*: „Elfutnunk nints hova; sehol Magyar Országot fel nem találjuk . . . a mi Nemes Szabadságunk az ég alatt sehol sints, ha nem Pannoniában; hic nobis vel vincendum, vel moriendum”. (Ezt idézi Klaniczay is). Idézni rendszerint inkább a kérkedő ősfornát idézik, míg a másik jó sokáig a felszín alatt éli rejtett életét s majd csak a reformkor lázas éveiben, a pesszimista politikai vonal költészetében ad újra életjelt magáról (Kölcsey). Világtörténeti, majdnem mitikus távlatot Vörösmarty ad neki, Európa népeit mozgósítva, legyenek tanúi egy testvértelen nemzet megdöbbenő „nagyszerű halálának”. Az optimista vonalat Vörösmarty végletes ellenalakja, Petőfi képviseli. Petőfi „Hungaria”-képzeletről a világról való, materiális színezetű: „Ha a föld isten kalapja, Hazánk a bokréta rajta” . . .

Zrínyi, Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi, Széchenyi, Kossuth példája szükségessé teszi számunkra, hogy idehoznunk egy olyan kérdést, amelyet már eddig is érintettünk, amelynek helyes marxista értelmezése nélkül lehetetlen megvonni a határt a nacionalizmus különböző megnyilatkozásai és formái között, különösen Magyarországon, ahol tudvalevőleg a haladó és liberális nemességre hárult a rendi állam intézményeinek teljes felszámolása, tehát egy olyan feladat teljesítése, amelyet a nyugati országokban a haladó és radikális polgárság vállalt magára. A fölvetett kérdés Magyarország és Európa dialektikus viszonyára vonatkozik. Nem most állapítjuk meg először, hogy amióta a magyar nép az európai népek kultúrközösségében él, alig volt Európának olyan haladó

jellegű vagy célzatú eszméje, koncepciója, amelynek ne találkoznánk valamilyen magyar visszhangjával. Csakhogy az eszmék visszhangjából az eszmék áthonosításáig hosszú, sokszor beláthatatlanul hosszú, késleltető, torzító akadályokkal teljes az út. Viszont — s ez az, ami kezdettől fogva ellensúlyozza az egész folyamat visszasságait és káros következményeit — nincs az a politikai katasztrófa, törökdhülés, területi és felekezeti megosztás, Habsburg elnyomás, amely legnagyobb kultúrközvetítőink, politikusaink tudatában elhomályosíthatta volna a mindenkori haladó célzatú európai és a mindenkor haladó célzatú magyar távlat összehangolásának igényét. Csak a megvalósult igény tette számukra lehetővé, hogy megőrizhették ideológiai tisztán átadásukat, elfogultság nélkül értelmezhatték népük és a maguk magyarságát s ezáltal elszigetelhették magukat a nemzeti öntudat nacionalista, erőszakos, gyűlölködő, agresszív elfajulásaitól. Éppen ezért szemünk előtt a két távlattal kell értelmeznünk teljesítményeiket és viszonyukat a nacionalizmushoz, különben állandóan a távlattévesztés veszedelme fenyeget. S ez a veszedelem kisebb mértékben fenyegeti Klaniczayt, mint Tóth Dezsőt, mert az a problémakör, amelyben jár s tájékozódni próbál, jóval áttekinthetlenebb s ezért jóval több alkalmat ad az ilyen tévedésekre. Ez megmutatkozik mindjárt kezdetben ott, ahol a két távlat összehangolásának éppen a nacionalizmus szempontjából egyik fontos eredménye, a magyar felvilágosodás megkívánta volna, hogy megfelelő történeti helyre kerüljön.

A XVIII. század közepe táján lezárul a magyar szellemnek hosszú, előkészítő, egyoldalúan teológiai és műkedvelő, archaikus korszaka, de máris kezdett veszi a másikat, lényegesen megváltozott, új célkitűzésekkel és eredményekkel. A század utolsó nemzedékeinek izgalmas gondja, hogyan mentse meg Európa számára a magyarságot, amihez — felfogásuk szerint — egyetlen járható út a magyar társadalom, kultúra, irodalom európaizálódása és elvilágiasodása. A program adva van, megvalósítását nem vállalhatja más, csak az író. Innen van, hogy kezdettől fogva napirenden van a nyelv, a korszerű terminológia ügye, vele együtt a nyelvújítás elméleti és gyakorlati problémája, s az Akadémia megalakulásáig ott is marad. Hallatlanul megnehezíti az író munkáját, hogy olyan feladatkörök között kell megosztania, amelyek lényegében nem irodalmiak. A XVIII. század végéig nincs modern magyar nyelvű filozófiánk és történetírásunk. Így adódik az a paradox helyzet, hogy a magyar történeti regény, főként Jókai, pótolja a hiányzó romantikus történetírást, Eötvös, Kemény a hiányzó romantikus történetfilozófiát, Vörösmarty a hiányzó romantikus ideológiát, hogy Bessenyei, Kármán, Kazinczy, Batsányi, Csokonai, Berzsenyi végzi el a felvilágosodás terminológiai átültetésének munkáját, hogy Madách többet közvetít Hegel szelleméből és terminológiájából, mint — Erdélyi Jánost kivéve — Hegel egész magyar utóköra. Itt csak a XIX. század második felében valósul meg a terminológiai teljesség.

Mintha csak előlről kezdődnék a világ, egyelőre minden újra csupa visszhang, hangpróbálkozás, fordítás, utánzás, szerep, de már az eredetiség és a belső önállóság első jeleivel. A konkrét és eszmei egyidejűség most már többnyire egybeesik, hogy soha többé el ne homályosuljon. Minden úgy hat, mintha a középkor világi jegyű végletes ellenképe volna. Akkor az „isteni” kategóriájában egy transzcendentális értékrendszer, a túlvilág körül forgott, most az emberi méltóság, a földi értékek, a visszahódított valóság körül forog minden. Akkor egy teológiai, most egy teológiától mentes világkép az általános európai cél, egy nemzeti nyelvű kultúra, egy európaizált új irodalom

megteremtése a külön magyar feladat. Ott egy könnyen áttekinthető, egyöntetű, egynyelvű és egyelvű kozmoszt kellett befogadni, itt egy sokrétű, differenciálódott francia, német, angol, olasz Európát, akkor néhány műfajt, most egy beláthatatlan, klasszikus és modern világirodalmat kell asszimilálni. Francia és angol felvilágosodás, német racionalizmus, Rousseau kultúrpeszimizmusa és kultúrérzelmessége, az új polgári regény és dráma, Osszián, a történelem és az antik világ új értelmezése, a költői lángelme új fogalma, a nép és népköltészet kultusza, Shakespeare, a bibliai kinyilatkoztatás modern változata: az emberi jogok deklarációja, Goethe, a francia forradalom, az új fizika és vegytan . . . Szándékosan zsúfoltunk ennyi fogalmat, nevet, felfedezést, hogy így még szembetűnőbbé tegyük a feladat nagyságát. Ehhez járul, hogy a magyar írók csak a nemzeti szükségletek és hiányok felismerése után, sokszor csak ösztönükre hallgatva válogatnak az Európakinálta lehetőségekben s terminológiaiul készületlenül fognak munkához. Mint már annyiszor a magyar irodalom történetében, így kerülnek ismét egymás mellé a régi és új terminológiák, nyelvemlékek és műemlékek. Fénélon és „Keresztény Ilerkules”, La Calprenède és „Szigvárt”, a „Kartigám” és Gellert „Svéciai grófnő”-je, „Etelka” és „Fanni hagyományai”, vágáns dal és Goethe, iskoladráma és Voltaire . . .

A recipiált Európából nem maradhat ki az antik réteg és lényege: a két klasszikus irodalom, pontosabban a latin, amely mellett a görög inkább csak a kiválasztottak ünnepi és ünnepélyes élménye, a legjobb esetben filológiai probléma. A kereszténység, az iskola latinnyelvűsége és szelleme, a latin nyelv állandó jelenléte, részvétele minden hivatalos és félhivatalos aktusban, használata és gyakorlása írásban és szóban, a két nyelv és nyelvérzület meg nem szűnő versenye, — ezek a tényezők készítik elő, táplálják azt a légkört, amely lehetővé teszi, hogy a magyarság sorra recipiálja a klasszikus írókat a történeti, szónoki, filozófiai prózát, lírát, epikát, drámát. Az „áthonosítás” formái: kezdetleges fokon a gépies fordítás, amelyben az érzületnek semmi része, magasabb humanista fokon a latin és magyar nyelvű imitáció, legmagasabb fokon a megértésen és lelki rokonságon alapuló fordítás és klasszikus szellemű költészet. Legfontosabb mozzanatai: Sylvester disztichonjai, Bornemisza „Elektrá”-ja, Pázmány és Zrínyi mondatformája, a XVII. század Seneca-kultusza, a magyar költészet klasszicisztikus terminológiájának megteremtése, Kölesey fejlődéstörténeti koncepciója, Berzsenyi „Ehászzkodás”-a.

Sylvester disztichonjai azok közé a szerencsés találatok közé tartoznak, amelyek nemigen szoktak megismétlődni egy irodalom életében. Ami utánuk következnek, az egyelőre csupa félszeg kísérlet. De e kísérleteknek tulajdonítható, hogy a folytonosság nem szakad meg. Az utolsó terminológiai lépést a „deákos” költők teszik meg abban a tudatban, hogy az antik szabású vers a magyar költészet egyetlen méltó formája. Egymással versenyezve, programszerű következetességgel töltik be a latin költészet közvetítette metrumok törvényszerűségét, s még csak nem is sejtik, annál kevésbé sejthetik, hogy az elvont metrikai képletek mögött valamikor eleven élet és ritmus lüktetett. Virág Benedeknél a metrum még csak hozzáhasonul az élő nyelv ritmusához, Berzsenyi nagy ódáiban viszont újjászületve, modernizálódva, egy másfajta, érzékenyebb, majdnem zenei plaszticitással kerül ki belőle. A magyar költészet ezzel a klasszikus átlényegüléssel megszerezte európai nagykörűségének egyik utolsó jegyét. De hátra van még modern átlényegülése. Meg kell tanulnia

a modern dráma, epika és líra, Shakespeare, a francia klasszikusok, Goethe, Byron nagyvilági, az európai romantika nyelvén beszélni, hogy a terminológiai kör végleg bezáruljon.

A nagy forradalom vívmányaival együtt érnek a Kazinczy-kor szellemi-nyelvi, terminológiai forradalmának eredményei. S ugyanakkor dialektikai szükségszerűséggel jelentkezik egy németül író, magyarul értő, lelkes fordító-nemzedék, amely vállalja az eredmények közvetítését. Shaftesbury, Vico, Voltaire, Montesquieu, Herder megtanította az európai embert a kultúregyetemesség és fejlődés, Hegel pedig megtanítja a világszellem kategóriáiban gondolkodni és történelmet értelmezni. Voltaire, Goethe és a romantikusok legalább a maguk személyében, megvalósítják a világirodalom modern fogalmát. A romantika új nyelv- és történettudománya, őstörténeti és néprajzi kutatásai, érdeklődése minden mítosz s a népszellem megnyilvánulásai iránt, kedvező légkört teremtenek a magyar költészet, mese- és mondavilág, népdal számára, amelyet Mailáth János gróf (1825), Toldy Ferenc (1828), Gaál György (1822—1834) német, John Bowring (1830) angol antológiai tárnak fel első ízben.

Amilyen megokolt a patriarchális népiesség megítélése, épp olyan megtevesztőnek tartom, ha Tóth Dezső Kazinczy kozmopolitizmusát egyszerűen a hazát, népet nem ismerő, elvtelen kozmopolitizmussal azonosítja. Holott ennek ellentmondanak Kazinczy egész életműve, irodalmi programja, nyelvújításának progresszív jellege. De hadt idézzünk erre vonatkozólag néhány mondatot Kazinczynak a *magyar nyelvről* írt tübingeni pályaművéből:

„A haza-szeretete egyike a természet legszentebb érzéseinek. Nem rettegi az értelem ítéletét, de nem vár annak felszabadítása s javallása után, s a vett jóknak hálás emlékezetek nélkül is foganattal hat minden el nem fajult szívben. Szent az, mint a gyermeki hűség és szülei szeretet... S a patriotizmus nem ellenkezik a cosmopolitizmussal: ez amazt csak nemesíti... Igazságtalan és épen nevetséges volna az a magyar, a ki, vagy nem ismervén vagy ismerni nem akarván nemzetét és honnját, magát esztelen göggel mértékelné a nálánál igen sok és igen nagy tekintetben boldogabb Némethez, Olaszhoz, Franciaéhoz stb...”

Amilyen meggyőzőnek tartjuk a patriarchális népiesség és a rendi nacionalizmus kölesönös viszonyának, vagy a Dugonics-féle rikító és korlátolt nacionalista népiességnek értelmezését, épp oly kevésbé érthetők egyet azokkal a megállapításokkal, amelyek egyéb érvek híján egy valójában nem létező, csak feltételezett „antikapitalista romantiká”-ra utalnak. Hiszen antikapitalista romantikáról csak ott beszélhetünk, ahol már van kapitalizmus és romantika. Ajánlatos volna, hogy a szót egyszer s mindenkorra töröljük szóhasználatunkból.

Sajnálatosnak tartom éppen ebben az összefüggésben, hogy Tóth Dezső felvetett, úgyszólván minden a magyar romantikát érintő problémát, anélkül, hogy sikerült volna eloszlatni a romantikát megülő homályt s megszüntetni a körülötte felburjánzott fogalmi bizonytalanságot, a zavaró kétértelműségeket. Mindenekelőtt: nem tud szabadítani az antikapitalista romantika ígézetétől. Aztán: mindazokat elmarasztalja a reakciós nacionalizmus bűnében, akik heroizálják a nemzeti múltat, de Berzsenyi klasszikus ódáit, Vörösmarty hexameterait is, s ellefelejt, hogy Berzsenyiben válik teljessé az antik ódaformák áthonosítása, hogy nincs újkori költő, aki nagyszerűbb hexameteret írt volna, mint Vörösmarty.

Ila úgy tetszik is, mintha visszakívánnák a múltat, mint az elfajult, gyáva jelen hősi ellenvilágát, hiszen ezt Petőfi is megteszi, még egy pillanatig sem gondolnak arra, hogy meg nem történtté tegyék azt, ami megtörtént, hogy kitöröljék a történelemből a felvilágosodást, a forradalmat, a reformációt, hogy a reakciós francia és német romantika költőinek és ideológusainak példáját követve, újra visszaállítsák a középkor intézményeit. Mindenesetre romantikánk haladó jellegére vall, hogy nacionalista elhajlásai ellenére sem most, sem később nem tesz engedményeket a beteges középkorkultuszuknak.

Nem értek egyet azzal a megállapítással sem, hogy a rendi nacionalizmus történetiszemlélete teremtette meg a hexameteres epika és a történeti regény alapjait, annál kevésbé, mivel mindkettőnek megvan a maga régebbi hagyománya és előtörténete, — a magyar nacionalizmus a legjobb esetben csupán megkönnyébbítette áthonosításukat s kedvező feltételeket teremtett a kibontakozásuk számára.

Nem egészen világosak a következő mondatok: „a nemzeti eszménytől maradéktalanul áthatott irodalom, az új polgári erények nemzetivé lett tájak költészetével nevelt hazafiságot. S mindezt annak révén, hogy ekkor már, ha patriarchális értelmezésben is, de a paraszt osztályosa lett e nemzetnek, s hogy a magyar nacionalizmus a népek hazáját számontartó nemzetköziséggel is kiegészült, amely a magyar történelmet és a nemzet felemelkedéséért való harcot már az egyetemes emberi haladás részeként fogta fel.”

Az első mondatot nehéz megérteni. A második mondat értelme is csak a következő mondatokból derül ki. Viszont így is megtévesztőnek tartjuk a „nemzetköziség”-szó használatát, annál is inkább, mivel Vörösmarty a „Szózat”-ban a népek hazájaként a Nagyvilágot idézi, nem a mai értelemben vett nemzetköziségre, hanem csupán az európai népek szolidaritására gondol . . . Amit Tóth Dezső fogalmazása éppen csak hogy sejtetni enged, most és itt végre tanúi lehetünk annak az ünnepélyes pillanatnak, amikor a magyar romantika legnagyobb költője áttöri egy belterjes nacionalizmus és történetiszemlélet korlátait és megteszi az első határozott lépést a magyar és az európai távlat összehangolásához. Ezt a lépést egyre újabbak és merészebbek követik azon az úton, amelynek következő szakaszait bevilágítja a humanizmus és a „szellemharcok” tiszta sugara, s amely a „Szózat”-tól a „Liszt Ferenc” ódáig, majd a „Gondolatok”-hoz vezet és a „Vén cigány”-ba torkollik. Az utolsó legmerészebb lépést azonban Petőfi teszi meg a forradalomra készülő népek szolidaritásának jegyében s a Világszabadság szellemében. (Kár, hogy Tóth Dezső ebben az összefüggésben nem említi a forradalmi mozgalmak, itt is első sorban a restaurációt megdöntő júliusi forradalom és szocialista utópiák, köztük a saint-simonizmus felszabadító és nagykorúsító hatását.)

Végül a nemzetiségi kérdéshez szeretnék néhány kiegészítő megjegyzést fűzni.

Tekintve, hogy Kemény G. Gábor átfogó és egyúttal kimerítő módon foglalkozott a probléma szláv vonatkozásaival, itt csupán a magyarság és a hazai németiség viszonyával kívánok, mégpedig egészen röviden foglalkozni.

Történeti szükségszerűség volt, hogy a századok folyamán egyre újra zavarják e viszonyt egy faji gögből, kultúrfölényből eredő ellenségeskedés és gyűlölködés megnyilvánulásai. De ugyancsak ez a történeti szükségszerűség teremti meg végül a békés egymás-mellett-élés, sőt együttműködés feltételeit is. A hazai németiség úgyszólván „exterritoriális” jogokat élvez, anyanyelvén

művelheti irodalmát, vannak hírlapjai, almanachjai, folyóiratai s néhány szórványos esetet nem tekintve, nem él vissza kiváltságos helyzetével, sőt a kötelező loyaltáson túl ismételten tanúságot tesz a magyarsággal való együttérzéséről (csupán egy kivétel van: az erdélyi szásztság). A hazai németiség sorailból kerülnek ki a Schödel Mártonok, Czwittinger Dávidok, Rotarides Mihályok, Bél Mátyások, akik első ízben cáfolnak rá a magyarság kultúr-barbarizmusáról terjesztett legendákra, Vörösmarty, Eötvös, Petöfi, Arany, Jókai, Madách első fordítói, a Toldy Ferencek, Hunfalvy Pálok, Greguss Ágostok, akik megvetik a magyar irodalom és nyelvtudomány, a magyar esztétika alapjait, s nemcsak nevükben, hanem érületükben is azonosították magukat a magyarsággal. Itt nem lehet szó sem kényszerről, sem elnyomásról. Ezt a viszonyt zavarja meg, borítja fel a bécsi reakció nemzetiségi politikája s ennek hatása alatt a németiség egy részének pálfordulása, sőt eddigi loyális magatartásának átsapása egy gyűlölködő nacionalizmusha. (A magyar türelmességnek egyik legvégletebb példájaként említhetném Schedius Lajos esetét: egyetemi tanár, az Akadémiának kezdettől fogva tiszteleti tagja, a Kisfaludy Társaság tagja és alelnöke, tudományos, műveit, énekeit, orációit nagyrészt németül és latinul írta, viszont magyar nyelvű cikkei együttvéve alig haladják meg az ötven oldalt!)

Hozzászólásomnak végére értem. A két referátum és a vita jelentőségét főleg abban látom, hogy első ízben vetették fel, próbálták a marxizmus-leninizmus nézőpontjából megvilágítani a magyar nacionalizmus fogalmát, történetét, alakváltozatait érintő kérdéseket — mégpedig, amire eddig nemi volt példa — a magyar irodalomra gyakorolt hatásuk tükrében és összefüggésében.

KOVÁCS ENDRE

Mindenekelőtt egy, a nacionalizmus kutatásával szorosan összefüggő módszertani kérdésre szeretném felhívni a figyelmet.

Történetírásunknak — és minden bizonnyal irodalomtörténeti kutatásainknak is — mindenkor súlyos fogyatékosága volt az egyes problémáknak kizárólag szűk magyar körön belül való szemlélete, amit általában a hungarocentrizmus névvel szoktunk emlegetni. Különös jelentőséget kap e kérdés, valahányszor egyes írói alkotásokon vagy személyeken túlmenő elvi problémák megvitatásáról van szó. Ilyen a mostani nacionalizmus-vita is, melynek eredményeihez nagymértékben hozzájárulhatna, ha a hozzászólók —, de már a referátumok elkészítői is a magyar irodalmi fejlődés jegyeinek megállapításánál nem riadnának vissza az európai, közelebbről pedig a kelet-európai párhuzamok sűrű alkalmazásától. Az irodalmi ízlés, stílus és a mögötte álló világnézet kifejlődése nem választható el sem az írók közvetlenül körülölelő hazai társadalmi valóságtól, sem az irodalmi kölcsönhatások szövevényes rendszerétől, mely — mint tudjuk — nem ismer országhatárokat.

Az előttünk fekvő referátum számos alapvető és általunk helyesnek tartott megállapítása szinte kínálja az analógiák törvényerejű felállítását, ami elősegítheti a múlt nem egy jelenségének még alaposabb megértését és értékelését.

Az említett elvi kívánság alapján különösen két irányban kellene kitérni a kutatás körét: 1. a nyugat-európai — elsősorban német — nacionalista ideológia irányában; 2. a kelet-európai népek s ezen belül a hazai nemzetiségek nacionalista eszmélkedése irányában. Az előbbire utal az a körülmény, hogy nálunk — mint a referátum is tanúsítja — a nyugati polgári fejlődéssel szemben a nacionalizmusnak valamiféle, hazai körülményekből fakadó eltorzulásáról szokás beszélni s ez már eleve megköveteli a nyugati, elsősorban német nacionalizmus közelebbi ismeretét. Bizonyos vagyok abban, hogy sokkal több közös vonást találunk e kétféle nacionalista ideológia között, mint amennyire maga az „eltorzult nacionalizmus” kifejezés az első pillantásra következtetni enged. Vannak ugyanis a nacionalista ideológiának olyan alapvető közös jegyei, melyek egyaránt megtalálhatók mind a német, mind a magyar vagy akár máskelet-európai nép múltjában: hozzátéve természetesen azokat a helyi színeket, melyek egy-egy nép társadalmi fejlődésének, osztályviszonyainak, népek közötti helyzetének sajátjaiból fakadnak. Mindenesetre az ilyen szélesebb európai egybevetés annyit eredményezhet, hogy a probléma elveszíti provinciális jellegét, egybekapcsolódik más népek hasonló jelenségeivel. Kiderülhet ennek során, hogy a magyar nacionalizmusnak olyan jegyei — mint a referátumban is említett — nemzeti önmagasztalás és más nemzetek lebecsülése vagy — hogy a referátum szavait használjam — „egyfajta önérvényesítő megkülönböztetés”, — nem specifikusan a magyar nacionalizmus jegyei. A szélsőségesen értelmezett nemzeti hivatástudat fontos jegye Fichte óta a német nacionalizmusnak, mely a németet tekinti az „eredeti” népnek, s amely csak első periódusában állít fel önmaga számára bizonyos humanista feladatokat (de ezeket is a magasabbrendűség jegyében!), hogy azután exkluzív politikai célokat szolgáljon. Még ennél is jelentősebb azonban az a kapcsolat, mely a magyar nacionalizmust a kelet-európai népek nacionalizmusával rokonítja, különös tekintettel e népek elnyomott helyzetére.

Itt kell felhívni a figyelmet a magyar nacionalizmus és a nemzetiségek nacionalizmusának viszonyára, mint olyan kérdésre, amelynek ebben a vitában a legnagyobb helyet kellene biztosítani. A referátum a magyar nacionalizmus „kezdettől való, fokozott torzulásának” egyik fő okát abban látja, „hogy a magyarság sajátos fejlődési körülményei folytán már a polgári fejlődés kezdetén más magyarországi népek nemzeti kibontakozásának útját állta s így nemzeti önérvényesítése szinte kezdettől fogva más népek nemzeti jogainak kétségbevonásával, kisebbitésével járt”. Ez a tétel teljesen igaz, de úgy érzem, éppen a nacionalizmus vonatkozásában kiegészíthető. A magyar nacionalizmus kifejlődésére ugyanis nem csak egyoldalúan az a tény nyomta rá bélyegét, hogy a magyar nemzeti fejlődés ütközött a nem magyar népek nemzetérvényesítésének folyamatával s az utóbbit hátráltatta, hanem igen jelentős tényező volt az a hatás is, mely a nemzeti öntudatosodás útjain járó nemzetiségek mozgalmi részéről érte a magyar uralkodó osztályt, mely az ország integritása képében kifejeződésre jutó érdeklőmánya mellett nemzeti létét és jövőjét látta fenyegetve. A magyar nacionalizmus kialakulásánál és megítélésénél tehát elsősorban azt a kölcsönhatást kell szemügyre vennünk, amely a sok nemzetiségű Magyarország valamennyi népének súlyos ideológiai tehertereléhez vezetett és ha „eltorzult nacionalizmus”-ról beszélünk, akkor itt nemcsak a magyar nacionalizmusra kell gondolni, hanem a Monarchia nem magyar népeinek nacionalizmusára is. Ha a magyar nacionalizmust a megkésett társadalmi fejlődés tényeiből következtetve eleve elmara-

dottnak és felemásnak tekintjük, mit mondjunk akkor a nálunk társadalmi fejlődés tekintetében még hátrább álló nemzetiségek nacionalizmusáról, amely — ha nem is irodalmi síkon, szüntelenül visszahatott az uralkodó nép uralkodó osztályának egész ideológiájára?

Vegyük most már ehhez hozzá azt a pozitív ténytet, hogy a XVIII. század végétől kezdve a magyar nyelvi és kulturális harc a bécsi centralizációval szemben a magyar nemzetévtálás alapvető feltételeiért folyt s akkor joggal érezhetjük úgy, hogy a magyar nacionalizmus problematikáját abba a társadalmi összefüggésbe állítottuk, melyben ezt szemlélni kell, ha nem kívánunk provincializmusba süllyedni. Történetírásunk egyik mulasztása, hogy a magyar nacionalizmus kialakulását még mindig nem abban a függőségi helyzetben szemléli, amelybe a történelmi tények kényszerítették. Bécs és a nemzetiségek mozgalmi között szakadatlan kölcsönhatásban, egyrőással összefonódva kell látni ezt a problémát. A magyar múlt nacionalista szemléletében, melyre a referátum példákat sorol fel, a rendi érdekek védelme mellett megnyilvánul már a Béccsel és a nemzetiségekkel szemben való védekezés vagy elzárkózás szándéka is. Erre természetesen utal a referátum, mi legfeljebb annyit tehetünk hozzá, hogy a magyar rendi színezetű nacionalizmus szélsőségesen romantikus múltszemléletével szemben ott áll a másik oldalon a nemzetiségek nem kevésbé romantikus és szélsőséges történelmi kultusza, amely azonban itt nem konzerváló, hanem előremozdító erőket szolgál, a nemzeti mozgalmat támasztja alá a történelmi nagyság érveivel.

A referátum rámutat arra a fontos változásra, mely a nem magyar népekhez való viszony tekintetében a nagy reformkori nemzedék színrelépésétől bekövetkezett. Mindenkint meglephet, hogy a 30-as és 40-es években, amikor a nemzetiségek nyelvi-kulturális harca a politikum mezejére lép, a magyar irodalom nem versenyez a kor brosúrairodalmának elvadult érveivel és tónusával, hanem békésebb hangot üt meg. Hogy ennek hátterében a nemzetiségi mozgalmak erejét kell-e sejtőnünk, mint a referátum állítja? Kérdés. Sokkal inkább a reformkor kiváló szellemeinek erkölcsi emelkedettségét láthatjuk itt. A nemzetiségek ellen uszító nacionalizmus kitombolta magát a sajtóban, a röpiratokban és a megyegyűléseken; íróink e tekintetben egy lépéssel előbbre voltak a középnemesség zöménél és a politikusoknál is, akik között Széchenyi értékes kivételnek számított e téren is. Nem jelenti ez persze azt, hogy költőink és íróink kivonhatták magukat a kor általános nacionalista szemléletének hatása alól, mely a magyarosítás szükségét hangoztatta és a szláv veszély emlegetésével iparkodott fékezni a nemzetiségi mozgalmakat. Irodalmunk reformkori nacionalizmusa — ha nem is annyira exkluzív, mint a rendi nacionalista szemléletet kifejtő irodalom — bizonyos alapvető kérdésekben befolyása alatt tartotta még a legjelesebb neveket is. Nem találunk sehol olyan hangot, mely a nem magyar népek nemzetévtálását helyeselné, mely a nemzeti mozgalmakban észrevenné a magyar mozgalom analógiáját, mely a másik népnek is kívánná ugyanazokat a jogokat, melyeket Béccsel szemben a magyar nép nehéz harccal kivívott magának. Ebben láthatjuk a reformkori magyar irodalom egyik jellegzetes nacionalista korlátozottságát, melyet teljes egészében nem feledtet el az sem, hogy támadó és gyalázkodó hangokkal ez időben már nem találkozunk. Hogy irodalmunk mennyire nem értette meg a nemzetiségi mozgalmak legbensőbb lényegét, az különösen kiderült 1848/49-ben. A nemzetiségek jogos igényeinek nem akadt magyar írói szószólója.

A mondottakból kiderül, hogy a magyar polgári nacionalizmus ismérve számunkra elsősorban az a viszony, melyet e nacionalizmus hordozói más népekkel, azok kultúrájával, múltjával, értékeivel szemben elfoglálnak. A referátum a kört ennél nagyobbra rajzolja meg s a népek közti viszony kérdései mellett helyet kapnak nála a hazai haladás kérdései is. A vita egyik sajtósága, hogy nem egy fogalom készen adott meghatározásából indul ki, keresve ennek pregnáns megnyilatkozási formáit, hanem mintegy menetközben kerekíti ki a nacionalizmus fogalmát. Kétségtelen, hogy ha valahol, úgy itt adva van a hamis aktualizálás veszélye. Éppen ezért helyes volna, ha a nacionalizmus egy adott történelmi szakaszban megnyilvánuló hátrányos vonásait élesen elválasztanók egy merőben más szakasz — pl. a közelmúlt vagy a jelen — kérdéseitől, különösen, ha nincs köztük szerves összefüggés. A XX. századi népiség problémáját nem kötném össze a reformkori népiességgel, hiszen aligha hihető, hogy gyökerei oda nyúlnának vissza s nem a mai kor, a közelmúlt társadalmi viszonyaiba. Hasonlóképpen nem találok helyénvalónak a referátumnak azt a kitételét, mely az íróknak a nemzeti ideológia kialakítása terén kifejtett munkáját — a közelmúlt rossz példájához kapcsolva a kérdést — mintegy mentégeti s a társadalmi fejletlenségre hivatkozik. Kelet-Európa fejletlenebb viszonyai között az írókra, költőkre a nemzeti ideológia kifermálásának feladata várt, ezeléggé ismert tény, de vajon a fejlettebb társadalmakban nem volt hasonló folyamat? Úgy gondolom, inkább büszkéek lehetünk arra, hogy irodalmunk nemes politikai funkciót töltött be a reformkor idején vagy a mi századunk elején, messze kiemelkedett a pusztaszórákozattáson s az írók, költők a nemzet tanítói, útmutatói lettek sok tekintetben. Ennek nyilván nincs, nem is lehet köze a nacionalista eszmevilághoz.

DIENES ANDRÁS

Tóth Dezső előadásának csak egyetlen részletéhez kívánok hozzászólni. Ahhoz, ahol megállapítja, hogy Petőfi és részben Arany költészetét illetően eszmeileg és esztétikailag a nemzetileg maximálisat elsősorban ők — tehát az irodalom — mondták ki.

Amikor örömmel könyvelem el ezt a mondatot, ami régen várt határozott kimondásra, hadd jegyezzem meg, hogy Petőfit illetően a „miért”-re vonatkozó válasszal nemcsak ez a nagyvonalú referátum, hanem maga a Petőfi-irodalom is adósunk maradt mindmáig. Hogy a primitív, rendi értelmű nacionalizmuson messze túl a népre, sőt a világra, emberiségre tekintő patriotizmushoz vezető úton, ahol a haladó egyenlő a nemzetivel, — miért éppen Petőfi életműve a politikai mérföldkő, azt tudományos mű soha nem közölte velünk.

Hiszem, hogy a már munkában levő új Petőfi-életrajz fog először feleletet adni arra is, hogy miért jelentette Petőfi költészete a nemzetiség ügyében az eszmei maximumot. Engedjék meg, hogy a saját jelenlegi munkaterületemről, a Petőfi-genezis egyre tisztuló labirintusából nézve ezt a kérdést, szóljak egy pár szót — szinte csak egy életrajzi fejezet címszavaiban fejezve ki magamat — a polgári nacionalizmus és a Petőfi-életmű, a Petőfi-életrajz összefüggéseiről.

Először is Tóth Dezsővel mondom, hogy a mi nemzeti ideológiánk kialakítója nem a harmadik rend, a feudálist leváltó polgárság, hanem a magát törté-

nelmi osztálynak nevező és egy felemás — tehát lassan polgári szerepet is betöltő — nemesség volt.

Az eddigi Petőfi-életrajzok és életrajzi jellegű munkák, népszerűsítő albumok stb. — a legutolsók, a most megjelentek is — megegyeznek abban, hogy Petőfi nemesi származású. Nincs itt lehetőségem, hogy származási táblázzal bizonyítsam az ellenkezőjét — tehát, hogy a költő *nem* nemesi származású. A Petőfi-genealógia felmenő vonala máshogyan fut széjjel, mint ahogy az, az eddig erősen kozmetikált nemzedékrend alapján, a köztudatba ivódott.

Munkám során megismertem az észak-nyitrai Petrovics Tamás kézműves fiát, Istvánt, aki nem a Ferenczi-féle nemzetiségtáblán szereplő felvidéki nemesi, XVII. századbéli „aranyleveles” koronájú címerrel, Leopold király nemesi diplomájával, hanem maga is nehézsorsú ifjú kézműves, címere az érdekes céh: a hűsvágó bárd és tőke. Így jutottam el Hruz Máriaéhoz, akinek apja nem fekete ruhában parádézó „jobb módú gazda”, ahogy azt a múlt századbéli genealógusok állították és amiben fenntartás nélkül követték őket napjaink Petőfi-életírói, — hanem zsellérsorban küszködő, szülőföldjéről elvándorolni készülő varga, lánya pedig cseléd.

A költő távolabbi ősei parasztok, nem nemesek, nem is nemességüket vesztett vagy azt feledett parasztok. De az apai nemzedék-rendben a közelebbi egyenes és új hajtás: már kisváros-lakó, jól képzett, író-olvasó, polgárosult kézműves, céltag. Ez az a réteg, mely az idő tájt már értelmiségi pályára szánta elégedetlen fiait, akik többnyire dühös szorgalommal esnek a könyveknek. Petőfi igenis ebből az ágyból származott. Abból az ágyból, melyből a XVIII. és XIX. század európai polgári forradalmi kelték ki — de nem Magyarországon! A mi első polgári forradalmunk vezérkara a birtokból kihullott nemesség, papok, félnemesek, honorációrok fiaiból tevődött össze.

Ha egy mondatnál többet nem is áldozunk erre, akkor is fel kell hívunk a figyelmet, hogy már ebben a genezisben is benne van egy ellentét magva, mely 1848—49-ben fog szétterebélyesedni, amikor a költő a szabadságharc nemesi és katonai nevelésű vezetőivel kerül szembe. Ahogy nem került ezzel a vezetőréteggel tevélegesen szembe soha Arany, a nádtetős parasztház és néhány köbölös föld gazdájának fia, akinek családjában élénken élt még egy nemességigazolási pör emléke is. Ezt egyedül azért mondom, mert itt csupán a lelki tényezők primátusát hangsúlyozni, a tempós magyart, szemlélődésre való állítólagos hajlamunkat, — már magában véve egy patriarchális ábrázolás bizonyítéka.

A Petőfi-genezis is egyik magyarázata annak, hogy a költő a tőke hiányába, vállalkozásaiba belebukott, nemesi ős nélküli kézműves kiművelt és éppen ezért sértődött gyermeke miért volt haladó kortársai között is a leg haladóbb: ahogy Tóth Dezső mondta, költészetében eszmeileg a maximumot követelő, vagy ahogy én mondom: a jövődó követe.

De éppen azért, mert a polgári nacionalizmus kialakulása lenne megbeszélésünk tárgya, melytől elválaszthatatlan a nemzeti irodalom, hiszen egész esztétikája ebből sarjadt, — nem mehetünk el szó nélkül a Petőfi-genezis nemzetiségi kérdése mellett sem. Már csak azért sem, mert ezt a kérdést a múltban nemegyszer provokatív módon vetették fel.

Petőfi apja a Pest megyei színmagyar Kartalon született, ugyanitt élt már a nagyapja, Tamás is, aki azonban a szlovák-lakta Észak-Nyitrából került az Alföldre. Aligha lehet kétséges, hogy az evangélikus Petrovics Tamás anyanyelve a szlovák volt, míg magának a családnak az őstörténete valahonnan

a felsődunai délszláv telepekről indul. Az anyai nemzetségre nézve teljesen szlovák, négy anyai dédszülő között csak egyetlen magyar nevűt — Buckay Katalint — találtam. Egyébként az egész Petőfi-nemzetségtáblán ez az egyetlen magyar hangzású név, a többiek — Petrovicsok, Pázsitkók, Salkovicsok, Hruzok (a *hruz* szó egyébként „csalétekhalt” jelent magyarul), a Cassparage Kasparczek és Jerabekek — valamennyien evangélikusok, valamennyien szlovákok vagy legalábbis szlávok.

Nem félünk ezt kimondani, ahogy ezt eddig így a Petőfi-irodalomban nem mondták ki senki. Ne feledjük el a nacionalizmusról beszélve, hogy Petőfi nemzetiségi kérdésénél a múltbeli életrajzirodalom hallgatott vagy mellébeszél, vagy — ez volt a leggyakoribb — erőlködve nemesített és magyarosított; kétségtelenül úgy képzelve ezt, hogyha a szláv nevű Petrovicsok családfája belekerül Cserghő Géza révén a Turul című genealógiai folyóiratba és címerük a Siebmacher-féle címergyűjteménybe, akkor a költő ezzel az egyoldalú befogadással már majdnem törzsökös magyar.

Nem kell hangsúlyoznom, hogy mi ebben sohasem fogjuk követni kutatóelődeinket, sőt igen nyomatékosan mutatunk rá arra a jellegzetes dunatáji genezisre, ahol egy magyar nevű dédszülő mellett ott látjuk a délszláv és nyugati szláv családneveket, mintegy ezeknek a népeknek a képviselőit.

De ezzel egyidejűleg mutatunk rá arra is, hogy a sarj, mely ebből a dunamenti népi konglomerátumból kikelt, magyar volt, mert magyar az anyanyelve, környezete, kultúrája, történelemismerete, magyar a tudata. Nem a vér, a rassz, a név, a családi eredet dönti el egy költő nemzeti hovatartozandóságát, hanem a nyelv, amelynek műve, a tudat a döntő, a költői vallomás és maga a költői működés. Mit sem jelent a nevek etimológiája és a könyöklő páncélos kart pajzsában viselő nemesi címer: magyar az, aki magyarnak tudja és magyarnak vallja magát. Meggyőződés, hogy ez az egyetlen korszerű, korunkhoz illő álláspont a Petőfi-genezis kérdésében.

SZIKLAY LÁSZLÓ

Tóth Dezső gondolatébresztő referátuma — igen helyesen — bemutatja a r e n d i n a c i o n a l i z m u s k o r s z a k á b a n é s a r e f o r m k o r b a n a magyar nemzeti mozgalom közös gyökereit, azt a társadalmi korlátozottságot, amelyet a modern magyar nemzet kialakulásakor a nemesség túlsúlya, illetőleg vezetőszerpe okozott. Teljesen egyetértünk vele abban is, hogy a régi Magyarország nem magyar nemzetiségeinek egykorú törekvéseit, nacionalizmusuk kialakulását a miénk ellenpólusának, kísérőjelenségének tartja s hogy a kétféle — a magyar és a magyarországi nem magyar — nacionalizmust e korban szükségképpen egymással szembenállónak mutatja be.

A nemzetiségek, helyesebben a szlovákok irodalmi nacionalizmusának teljes feltárása s magyar kapcsolataik bemutatása — éppen ellenpólus-jellegük következtében — a magyar nemzeti mozgalomnak is teljesebb, árnyaltabb, pontosabb rajzát adhatná; önismeretünket mélyítjük el, ha a nemzetiségi problematikával megismerkedünk. E rövid felszólalásban meg sem akarjuk kísérelni, hogy teljes képet adjunk; csak célozni akarunk arra, hogy nemzetiségeink nacionális fejlődésének minden egyes mozzanata s főleg éppen sok magyar vonatkozása még fel sincs tárva.

Az nagy általánosságban mégis ide kívánkozik, hogy a két nacionalizmus viszonyát elsősorban társadalmi alapjuk különbözősége határozza meg. Ahogy mindvégig, egészen 1848-ig, legélesebben rendi-nemesi jellege, úgy lett a nemzetiségek s különösképpen a szlovákok nacionalizmusának az a kisvárosi-falusi értelmiség a hordozójává, amelyet még hosszú ideig, csaknem töretlenül szinte az első világháború végéig az egyházhoz tartozás, az ekléziasztikus hagyományokhoz való ragaszkodás s ennek pátosza jellemez. S ha nálunk a múlt rendi hagyományainak hangsúlyozása emeli író és olvasó nemzeti öntudatát — s mint Tóth Dezső nem egy példájából láttuk, jelenti a magyar nacionalizmusban már kezdettől fogva meglevő korlátot is — a szlovák író nacionális-romantikus pátoszában ott érezzük az evangélikus lelkész vagy katolikus plébános szószéki hanghordozását, azt az egyháziasságot, amely sok esetben a haladásnak ugyancsak fékje tudott lenni.

Abban, hogy a magyar s a magyarországi nem magyar nacionalizmus között egy bizonyos időben szinte áthidalhatatlannak látszó ellentétek fejlődtek, igen nagy szerepe volt annak a nemességnek, amely a nemzetiségek-lakta vidékeken földesúr volt. A Pongráczok, Ostrosithok, Stansithok, Johnyak, fencsali Joóbok, Szmrecsányiak, Mednyánszkyak, Zmeskálók — a rendi patriotizmus korában Felső-Magyarországnak hosszú évtizedeken, sőt évszázadokon át két-, sőt három nyelvű középbirtokos családai a magyar nacionalizmust a rendi patriotizmus egyes folytatásának érezve annak az alföldieknél, dunántúliaknál sokszor jóval merevebb, türelmetlenebb harcosai lettek. A szlovák falu lelkésze vagy egyházi tanítója — a XIX. század nacionális szemléletmódját a múltba visszavetítve — egyszerűen a nemzetétől elpártolt, elfajzott fiakat látta bennük, a két társadalmi osztály között fennállott ellentét tehát nemzeti ellenszenvvé, itt-ott heves gyűlöletté alakult át.

Ennek viszont semmiképpen sem lett következménye, hogy a XVIII—XIX. század fordulójának vagy éppen a reformkornak a szlovák írója elfordult volna a történelemtől. Amit Tóth Dezső a magyar romantika múlt-szemléletéről, a „régí dicsőség” ápolásáról elmondott, az a szlovák irodalomban is megtalálható, csak éppen — két szempontból is — ellenkező előjellel. Amíg a kor magyar költője „földfoglalás”-nak, a rendi kiváltságok történelmi indokának tekintette a honfoglalást, a szlovák költő a még régibb dicsőség még ősibb jogaira, a Nagymorva Birodalom fejlettebb kultúrájára, a magyar keresztyén-ségre gyakorolt hatására hivatkozott. Végeredményképpen tehát nem szakított a feudális szemlélettel, az ő műve is magán hordozta a rendi korszak nyomait, de nem a földesúr, hanem a magát elnyomottnak érző falusi értelmiség szemével nézve. De ha a szlovák nacionalizmus írója a múlthoz fordult tárgyért, művében azt az egykorú magyar irodalomhoz hasonló vonást is megtaláljuk, hogy — kezdetben az erudíció hagyományaira, a harmincas évek végétől, a negyvenes évek elejétől kezdve pedig főleg a nép mondakincsére támaszkodva — közös történelmünk nagyjait szerepelteti. S ha Szent Istvánt, az igazságos Mátyást vagy éppen Rákóczi Ferencet a fiatal szlovák nacionalizmus írói teszik epikus műveik hőseivé, róluk mint kizárólag szlovák történelmi személyiségekről szólnak, velük a maguk nemzeti dicsőségét, nagyságát igyekeznek igazolni.

Annak, amit Tóth Dezső referátuma említ — hogy ti. a nemzeti-nyelvi politikai harcot Bécs fel tudta használni a maga céljaira — megvan a szlovák irodalomban is a maga eredménye. A szlovák romantikus-nacionális fejlődésnek mind első, mind pedig második nemzedéke (tehát Kollár és köre éppúgy,

mint a Štúr iskola tagjai) nemcsak politikai harcaikban fordulnak Bécshez segítségért nyelvi-nemzeti sérelmeikre orvoslást keresve, hanem irodalmi műveikben és esztétikai elveikben is igyekeznek igazodni azokhoz a szempontokhoz, amelyeket a radikálisabb középnesemi politikusokkal és írókkal szemben itt-hon főleg a Bécs-barát, aulikus, konzervatív arisztokrácia diktált. Számos adatunk van arra, hogy a nemzetiségi, de különösen szlovák íróknál oly megbélyegző értelmű „magyarománia” szót a kor szlovák írója elsősorban, sőt csaknem kizárólag a magyar nemzeti harcnak radikális, gyökeres társadalmi és politikai reformokért küzdő tényezőire használta, a konzervatívokra nem annyira, még akkor sem, ha azok egyébként magukévá is tették a magyar rendi nemzetiség-szemléletnek Tóth Dezső által is emlegetett jegyeit. *Pavel Jozef Šafárik*, a szlovák (szláv) történettudománynak nagynevű megalapítója Kollárhoz írt leveleiben *báró Forrayt*, Ušanád megye főispánját nem nevezi „magyaromán”-nak, amíg az is büszke a magyar őseire s ragaszkodik a magyar rendi múlthoz. De szembeszáll a „forrófejűekkel” és gúnyosan hitetlenkedik a Magyar Tudományos Akadémia életképességében. Egy nemzedékkel később pedig Štúr Lajos, a szlovák népies romantika vezető alakja, a modern szlovák irodalmi nyelv megteremtője, akinek forradalmi jelentősége a szlovák nemzeti fejlődés szempontjából nyilvánvaló, mint a Konzervatív Párt képviselője vesz részt az utolsó rendi országgyűlésen és neheztel iskolájának legradikálisabb költőjére, *Janko Král’*-ra, amiért az a pesti radikális ifjúságra hallgat a döntő márciusi napokban.

A kisváros és falu lelkésze, tanítója minden bizonnal közelebb áll a néphez, mint a kastélyában, udvarházában élő földesúr. A szóban forgó korszakban a szlovák irodalom is a népiesség jegyében építi ki a maga naci onalizmusát — ebben, persze, nemcsak hagyományaira, hanem a szlávok népi művészetét nagyra értékelő Herderre is hivatkozva. Ha Ján Chalupka, Karol Kuzmány vagy éppen a Štúr-iskola bármelyik tagja kora problematikájához nyúl, sokszor nemcsak jelszóként vagy éppen jelképes alakként szerepelteti a nép fiát, hanem anyagi és szellemi érdekeiért harcol, siratja nyomorát, tiltakozik az alkoholizmus pusztítása ellen, a műveltség fontosságát emlegeti. Štúr legfontosabb országgyűlési beszéde éppen az, amelyben a jobbhágység megszüntetéséért s a nép műveltségének emeléséért küzd, s amelyért — legalábbis a cseh Jozef Václav Frič naplójának tanúsága szerint — Kossuth is elismeréssel üdvözölte.

Radikális népközelség és egyházas Bécs-barát konzervativizmus ellentmondásossága jellemző a szlovák nemzeti fejlődés e korai szakaszára. Ha azt akarjuk, hogy a magyar nacionalizmus irodalmának alaposabb bemutatásához bázist, háttérrel adjon, megismerését nem szabad csak a nyelvi harc tényeinek pusztá tudomásulvételére leegyszerűsíteni.

Sajnos, a szlovák nacionalizmus magyar kapcsolatainak vizsgálatában még mindig csak a kezdeteknél vagyunk. Még sok feltáró munkára van ahhoz szükségünk, hogy a probléma minden részlete és így teljes egésze is előttünk állhasson. Annyi viszont már az eddigi eredmények alapján is bizonyosnak látszik, hogy az éles nyelvi és társadalmi harc ellenére is hosszú ideig megmarad a magyar írók és a szlovák írók magatartásában is a közös múlt nyoma. Nemcsak abban, hogy mind a két oldalon a történelemre hivatkoztak, amikor a nemzet fejlődéséhez kerestek létalapot; csak éppen — mint mondtuk — ellenkező előjellel. Ennél az általános ténynél még a reformkorban is sokkal konkrétabb kapcsolatoknak a tanúi vagyunk.

Ján Chalupka, a kor jellegzetes szlovák írója, a szlovák társadalmi vígjátéknak — ha egy-két évtizeddel később is, mégis egy kicsit Kisfaludy Károly módjára — a megteremtője, Breznóbánya evangélikus lelkésze a szlovák nemzeti mozgalomban a harmincas években az egyik legfontosabb tényező szerepét játszotta. Németországban, németül adta ki szatirikus regényét *Bendeguez und Gyula Kolompós und Pista Kurtaforint* címmel, nyilvánvalóan ugyanazzal a céllal, mint többi nemzetiségi röpiratíró kortársa: a külföld figyelmét akarta felhívni a magyarországi nyelvi harcra s nemzete sérelmeire. Csakhogy Chalupka műve nem politikai értekezés, a kérdést művészi eszközökkel veti fel és igyekszik megoldani. Két főhőse: két elmagyarosodott Túróc megyei szlovák nemes a „koreszmén” felbuzdulva nekivág, hogy megkeressék a magyarok őshazáját. Csak Bukarestig jutnak el kalandos útjukon, s mivel ott is találnak magyarokat, még református papot is, megnyugosznak és hazatérnek. Útjuk mulatságos kalandok sorozata, amely éppen azzal tiltakozik a nemesség elmagyarosodása — a szlovák író szemével nézve elfajzása — ellen, hogy az alcímével „Donquijotiádának” nevezett regény bemutatja megmagyarosított nevű nemesi hősei és a Sancho Panza szerepét játszó szolgájuk magyarságának a lehetetlenségét, azt a sok kinövést, amellyel a reformkor magyar nacionalizmusa — hogy Tóth Dezső szavát használjuk — „más magyarországi népek nemzeti kibontakozásának is útját állta . . .”. Chalupka szatírájának egyetlen olyan magyar nemzeti hőse van, aki rokonszenves, mert toleráns, mert tudja, hogy a nemzetiségeknek is megvan a maguk fejlődési joga: *Széchenyi István*. Talán — éppen a legnagyobb magyar százéves halálévfordulójának közelében — nem érdektelen ezt a tényt itt felemlítenünk. De ugyanakkor erőteljesen kell hangsúlyoznunk azt is, hogy Chalupka nemcsak afőlött ítélkezik maró gúnnyal, ami valóban haladás- és nemzetiségellenes a kor magyar mozgalmaiban. Olyasmit is nevetség tárgyává tesz, amire a mai magyar közvélemény is mint haladó hagyományára tekint: az Akadémiát, Pest irodalmi életét és í. t. Így lesz viszont regénye reformkorunk torz tükröképévé s igen tanulságos olvasmánnyá azok számára, akik pontosan fel akarják mérni a magyar s a nemzetiségi nacionalizmus fejlődésének párhuzamait és ellentéteit.

Az említett tanulság csak elmélyül, ha hozzátesszük: ugyanez a Ján Chalupka magyar nyelvű vígjátékot is írt, amely 1835-ben jelent meg Pesten. Ugyanebben az évben a miskolci színtársulat elő is adta. Tánco-dalos zárójelenetében a kornak nemcsak névtelen népies-magyar műdalai szerepelnek, hanem Csokonai híres „Szerlemdala a csikóbőrös kulacshoz” is; a Bendegúz fejezetei élére írt idézetek pedig arról tanúskodnak, hogy Balassától Vörösmartyig jól ismerte az egész magyar költészet fejlődését. Sárospataki diákkorában ismerte meg Csokonait: nem volt Debrecen poétájának olyan verse, fontosabb ciklusa, amelyből ne idézett volna. S ha Tóth Dezső Csokonairól mint a maga idejében elszigetelt jelenségről, majd csak Petőfi elődjéről beszélt, itt hozzá kell tennünk: a múlt közös patriotizmusa — íme — még a reformkorban sem szakadt meg annyira, hogy a „Szerlemdal . . .”, a Dorottya, a Karonyóné, a Tempefői ne lehessen a szlovák népies nemzeti mozgalom egyik fontos alakjának az ihletőjévé is.

A kor pozitív kapcsolatainak egyik legfontosabb próbája mégis: *Kollár*. A szláv kölcsönösség eszme megalapítója 30 évig volt Pest szlovák evangélikus lelkésze. Tóth Dezsővel szemben azt állítjuk, hogy a magyar írók „pánszláv”-rettegését ebben a periódusban még nem is annyira a cári rezsimtől való féle-

lem váltja ki, — mint inkább a Slávy dcéra szerzőjének szenvedélyes vágyálma össz-szlávia kulturális kölesönösségéről s harcos idegen-ostorozása, kirohanásai az elfajzott fiak ellen, akik közé — persze — nemcsak az elnémetesedett, hanem az elmagyarosodott szlovákokat, szlávokat is odaképzelte. Ettől élesen el kell választanunk a további évtizedek nagyszláv politikai koncepcióit. Hosszú ideig senki sem törődött azzal, hogy mit csinált Kollár 1817-től 1848-ig itt, Pesten. Aprólékos kutatás árán jöttünk rá olyan részletekre, hogy Jankovics Miklós anyaga az ő népköltési gyűjteményének a forrásául is szolgált, hogy Majláth János, Füredy László, Petényi Salamon, sőt Székács József is a baráti köréhez tartozott, s hogy személyesen is felkereste Széchenyit, akiről egyik — Seberíni szuperintendenshez írt — levelében maradandó értékű portrét rajzolt.

A pozitív kapcsolatok, közös múltunk e fontos emlékei tehát az ellentétek idején is megmaradtak. Úgy véljük, hogy a nacionalizmus ellen folytatott küzdelemnek e fontos szakaszán hangsúlyozásuk sokkal fontosabb, mint az ellentétek emlegetése. Helyesen mondja Tóth Dezső, hogy: „... a polgári restaurációs, szocializmus ellenes erők a magyar nemzeti fejlődés bizonyos sajátságait fetisizálják s nem véletlenül éppen azokat, amelyek a magyar nemzetté válás történelmi fogyatékoságaival függnek össze.” Azzal, hogy a legnagyobb nemzetiségi ellentétek idejéből is pozitív kapcsolatokat igyekszünk feltárni, a múltnak ez ellen a nemzeti elzárkózást hirdető, a magyar—szlovák, magyar—román, magyar—délszláv stb. viszonyt csak ellentétként elképzelni tudó szemlélete ellen emeljük fel a szavunkat. Tudatában vagyunk annak is, hogy ez a harszó kölesönös: nálunk és szomszédainknál egy időben kell felvinnünk a XIX. századi irodalmi fejlődés egyoldalú, nacionalista értékelése ellen.

HORVÁTH KÁROLY

Tóth Dezső referátuma a leglényegesebb pontokon ragadja meg a XIX. század első felében jelentkező nacionalizmus kérdéseit. Megjegyzéseimet három általa felvetett problémához fűzném.

Először a rendi nacionalizmus kérdéséhez. Tóth Dezső rámutat ennek ingatag hatalmi alapjára, és éppen ezért megnyilatkozásaiban túlzóan patetikus, hipertrófiás vonásaira. Ezek meglétét többek között azzal indokolja, hogy „nálunk nem voltak meg a nemzetté válás anyagi struktúrái és feltételei”, mivel hogy előzőleg nem volt nemzeti abszolutizmus. Éppen a nemzeti abszolutizmus hiánya tette lehetővé ennek a sajátos *rendi* nacionalizmusnak a létrejöttét, amelyből bizonyos sajátságok továbböröklődtek az ugyanúgy nemesi osztályalapon létrejött reformkori polgári nacionalizmusban. Hogy rendi alapon kifejlődhetett nálunk egy ideológia, mely előzménye lehetett a polgári nacionalizmusnak, annak okai közt az idegen hatalommal szemben való oppozíción kívül az is ott szerepel, hogy az ideológiát hordozó köznemesség, a közép-birtokosoktól a bocskorosokig európai viszonylatban igen nagy arányszámú az ország egész lakosságához képest: a forradalmat megelőző időben Franciaországban minden 200. nálunk ugyanakkor 15. ember nemes. Ez is egyik magyarázata lehet annak, hogy a rendi nacionalizmus, ez a velejében konzervatív ideológia annyi népies elemet hordoz magában, mint ahogy ezt a rendi naciona-

lizmus irodalmi példái mutatják. Tóth Dezső helyesen mutat rá, hogy a magyar „tiers état” feudális jellegénél fogva is egy, a feudalizmusban kialakult osztályhoz fordul lefelé, tehát a parasztsághoz, viszont teljesen idegen a városi plebejus rétegekkel szemben. De talán kiegészíthetnénk magyarázatát. Hogy a rendi nacionalizmus patriarkális népies elemekkel telítődik, az mintegy az azt hor-dozó köznemesség egész helyzetéből következik. Következik az udvarral, az udvar idegen kultúrájával, az udvarhoz csatlakozó arisztokráciával szembeni oppozíciójából, az ugyancsak jelentős részben idegen városi kultúrával szembeni idegenségéből, de még inkább a maga vidékies és szegényes életformájából. A nemesség legalsó rétegének életszínvonala és életmódja alig különbözik a jobbmódú parasztokétól, de a középbirtokosok élete is mélyen bele van ágyazva a vidéki életformába, a helyi fogyasztásos gazdálkodásba. Így hát nyelve és kultúrája is erősen telítve van paraszti elemekkel. A magasabb, udvari kultúra német, idegen, nálunk hiányzik a finomabb feudális életforma vonzása, melyet nyugaton a nemzeti abszolutizmusok fejedelmi udvarai árasztottak (a Tudorok, XIV. Lajos, olasz barokk udvarok). Kazinczy, Kármán is egy finomabb társasági életet, műveltebb életformát akarnak mintegy az irodalomból megteremteni, de már nem arisztokratikusan klasszikus, udvari jellegű ízlés, hanem felvilágosult polgári világnézet alapján. Ebben viszont saját kiváltságos életformájának veszedelmét érzi meg a nemes — hiszen a legszegényebb is élvezője a rendi előjogoknak — tehát a maga népies elemekkel telített kultúráját tartja ősi-nek, eredetinek és igazán magyarnak. Tóth Dezső helyesen mutat rá, hogy a magyar nacionalizmus egyik vonásának a parasztian konzervatív népiesnek gyökere ebbe a rendi nacionalizmusba nyúlik vissza. Ezzel a reformkor polgári nacionalizmusa ugyan leszámol egy időre, de majd visszatér ez az eszme-kör az önkényuralom ellenforradalmi korszakában, majd később is.

A nemzeti karakter nacionalista meghatározásában is szerepe van a patriarkális népiességnek, de a reformkori haladó nemesi, néphez lehajló népiességének is. A vidéki nemes életformájának nemzetiként való tekintése éppúgy szerepet játszik benne, mint a reformkori népbarát liberális-nemesi szemlélet, mely „magához akarja emelni a parasztot”, meg akarja nemesíteni a népit. Ennek egyik formája az, hogy a liberális nemesség saját feudális eredetű eszményképének vonásaival ruházza fel a parasztot. Így lesz a magyar paraszt igazi arisztokrata, büszke, hecsületére a végletekig féltékeny, a maga módján párbajhős, lovagias és mulató hajlamú.

Tóth Dezső is utal erre a „virtusban való osztozás” motívumát emlegetve. Ez a megnemesített parasztkép Széchenyitől indul ki, a reformkorban rendkívül haladó szerepet játszik: a parasztban is megvannak a nemesi tulajdonok, tehát be kell fogadni őt az alkotmány sáncai közé. A nemesi erkölcs szerint megmintázott paraszt nagy szerephez jut Jókai regényeiben, gondoljunk a pütkösi királyra, vagy még inkább a „Sárga rózsá”, „paraszt-gentleman” hőseire. Később a század végén és a XX. század elején már egy fajta veszedelmes parasztromantika lesz belőle, népszínművekben, elbeszélő irodalomban, de az irodalomtörténeti értékelésben is. A plebejus, forradalmi jellegű Toldi is parasztromantika példája lesz a konzervatív nacionalista szellem hatása alatt készült értékelésekben. LEHR ALBERT évtizedekig tanított, sok vonatkozásban egyébként értékes tankönyve szerint éppen az ilyen virtusos, mulató vonások teszik Toldit a magyar prototípusává. A századfordulón ezt a büszke, lovagias, harcias, mulató és bátorszavú magyar paraszt-alakot szembeállították a nemzetiségi portréjával, amelyre az érzelmesség, féltékenység, alázatosság, alamuszi-

ság színeit festették rá inkább a másod-harmadrendű irodalomban. Így lett ez a feudális eredetű magyar parasztkép a magyar szupremácia nacionalista eszméjének egyik segítőjévé.

Végül néhány szót a nyelvi nacionalizmus kérdéséről. A polgári nemzetállam érlelődésekor mindenütt jelentkezik az a tendencia, hogy a nyelvben és kultúrában elidegenedett felsőbb rétegeket, főként a főrendeket, kisebb mértékben a köznemességet, polgárságot, értelmiséget ismét nemzetivé kell tenni. Német és orosz irodalmi példákat idézhetnénk, ezekben az országokban a francia udvari kultúra hatásaival kellett szembefordulni. A mi reformkorunkban is a fő tendencia, a magyarok visszamagyarosítása, a magyar anyanyelvű népi tömegek közt élő elidegenedett felsőbb réteg nemzeti nyelvűvé tétele. Bajza legélesebb megnyilatkozása, az 1846-ban elmondott akadémiai beszéde, a nemzetiségről és nyelvről is főként erre irányul; Bajza szerint ugyanis a magyarosodás fő akadályja a felsőbb osztályok németnyelvűsége. Igaza van Tóth Dezsőnek, amikor azt állítja, hogy, bár a politikai publicisztikában rendkívül sokat szerepel a reformkorban a nemzetiségek elmagyarosításának terve, ennek a nacionalista gondolatnak még kevés irodalmi lecsapódásával találkozunk. Itt rámutatnék ennek a második vonalú, de azért meglevő tendenciának egy, az irodalomban is érdekes szerepet játszó mozzanatára, az ország soknyelvűségét jelző „magyar Babel”-kép történetére. Irodalmi síkon először az 1828. évi Koszoróban jelentkezik, egy vígjáték címeként: „Egy Szeéna Babelünkből”, szerzője álnév alá rejtőzött, FRIED ISTVÁN fiatal kutató megállapítása szerint valószínűleg Szontágh Gusztáv műve. A komédia főhőse fájjalja, hogy valóságos Babelben élünk, hiszen tudósaink latinul, gavallérjaink, kisasszonyaink németül és franciául, a kereskedők, iparosok, parasztok, cselédek pedig szerb, román és szlovák nyelven beszélnek. Vörösmarty is megbélyegző értelemben használja a „Babel” szót a Kritikai Lapokban Rumy Károly György ellen írt epigrammájában. Amit Rumy „tótul gondolt”, azt elmondja „konyhadeákul” és kinyomatja végül „rossz német nyelven”, így tőle egy „új Babelt várhat az emberi nem”. A versből polémia lett, mely évek múlva újból fellángolt, az aurorások és Rumy közt. Jellemző Bajza válasza: „Ha Rumy úr az epigramma élet a tót szóban véli rejleni, akkor annak élett nem fogta fel. Ennek éle a Babel szóban van. Nem azt mondja ennek írója, hogy Rumy úr tót vagy latin vagy német, hanem azt, hogy Rumy úr Magyarországon minden nyelvet egyenlő szeretettel pártolván, e hazát egy mindennyelvű Babelle akarja tenni.”

Széchenyi is használja a „Babel” kifejezést Magyarországra vonatkoztatva az országgyűlésen 1833. január 21-i beszédében, de nem az ország soknyelvűségére vonatkozólag, hanem kizárólag az országgyűlés magarnyelvűsége érdekében: „Mi az országos tárgyakat otthon németül vitatjuk! itt magyarul szólunk, fel diákul küldjük, ott németre fordítják, mert sokaktul kérnek ám tanácsot, kik se magyarul, se diákul nem tudnak, németül készítik a választ, nekünk diákra fordítva küldik le, mi ismét magyarul vitatjuk és magyarul csinálunk diáktörvényt stb. A sok fordítás egészen megváltoztatja a dolgok értelmét. Mi eredetileg szerény bár, de őszinte volt, első fordításban sanyarú, másodikban goromba lesz: kész Babel tornya!” Itt a „Babelnek” nincsen semmiféle nemzetiségellenes éle, tisztán a törvényhozás latinnyelvűségének, valamint a magyar vezető osztály elmagyartalanodásának, továbbá az ország ügyeibe beleszóló bécsi körök hozzánemértésének a fonákságára mutat rá. Sok idő telt el, míg a magyar irodalom fővonalában a „magyar Babel” mint a sok-

nyelvű haza képe megszűnt negatív fogalomná lenni. Ady ismert soraira gondolok:

Vajjon fölébred valahára
A szolga népek Bábele?

Tóth Dezső utal arra, hogy ezt a vitát az is szükségessé tette, hogy a reformkor haladó alaptendenciájának igen helyesen történt megmutatása mellett irodalomtörténetírásunk mellőzte a kor negatív vonásaival való foglalkozást. Ez viszont azt is jelenti, hogy az olyan alapjában véve konzervatív szellemű, de ugyanakkor a magyar, német, szlovák népek közt kultúrközvetítő szerepet játszó írókat, mint Rumy, árnyaltabban kell értékelnünk.

KLANICZAY TIBOR

Örömmel látom, hogy Tóth Dezső, anélkül, hogy előzőleg nézeteinket egyeztetettük volna, lényegében hasonló elvi kiindulópontból közelítette meg a nacionalizmus kérdését, mint az én előadásom, s így a két referátum szervesen kapcsolódik egymáshoz. Mindössze két rövid megjegyzést szeretnék tanulmányához fűzni.

Részletesen foglalkozik a XVIII. század végén, s a XIX. elején virágzó rendi nacionalizmus kérdésével, s erősen kiemeli ennek negatív vonásait. Ez érthető, hiszen ő a reformkori nagy írók nézetei felől közeledik a kérdéshez. Ha azonban a XVIII. századi, a függetlenséget feladó, a magyar karakterisztikumot nem ápoló s magát csak az egységes államterület tudatában kiélő nemesi nacionalizmus oldaláról közeledünk a Dugonicsok, Kisfaludy Sándorok és mások magyarkodó rendi nacionalizmusához, akkor el kell ismernünk, hogy ez utóbbi a fejlődésnek egy elkerülhetetlen állomását képviselte. Ahhoz, hogy a XVIII. századi terézianus, Rákóczi-t gyalázó, latinul beszélő nemesétől el lehessen jutni az 1830-as és 40-es évek reformországgyűléseinek nemeséhez, szükség volt arra, hogy a nemesség elkezdjen magyarkodni, hazafias tettet látni a magyar viseletben, magyar írásban, magyar színészetben stb. S bár ez a magyarkodás sok visszataszító jelenséget is eredményezett, nélkülözhetetlen volt ahhoz, hogy létrejöjjön egy széles magyar nyelvű és magyar kultúrát igénylő társadalmi bázis, amelynek talaján a haza és a haladás egységének jegyében kibontakozó reform-mozgalom megindulhatott. A századforduló évtizedeinek rendi nacionalizmusa ezért valamivel pozitívabb értékelést érdemel meg, mert nemcsak azt kell néznünk, hogy mennyivel elmaradottabb, a haladástól mennyire távolabb álló, mint a reformkori nacionalizmus, hanem azt is, hogy milyen nagy előrelépést jelentett a XVIII. század ún. nemzetietlen évtizedeihez képest.

A másik megjegyzésem Tóth Dezső egy többször visszatérő, szinte stereotyp megállapításához kapcsolódik. A magyar nemzeti fejlődés és az irodalom abban betöltött szerepének a jellemzésekor gyakran hangsúlyozza, hogy ez vagy az a fontos jelenség voltaképpen az elmaradottság, a gyengeség jele: így a nyelvi kérdés előtérbe kerülése a polgári haladás folyamatában, vagy az írók vezető szerepe a politikai fejlődésben. Tudjuk, hogy ezek a megállapítások nem Tóth Dezsőtől erednek, hanem irodalomtörténetírásunkban általánosan elfogadott tételek. Én azonban óvatosságra intenék ebben a kérdésben,

mert ha e gondolatokat következetesen végigvisszük, akkor bizonyos abszurdumokhoz jutunk. Ha ugyanis azt mondjuk, hogy az ideológiai formák között az irodalomnak hosszú ideig érvényesülő primátusa, valamint a költőknek a nemzeti életben betöltött különlegesen fontos szerepe a gyengeség következménye, akkor azt kellene mondanunk, hogy elmaradottságunknak köszönhetjük legnagyobb nemzeti, kulturális értékeinket, hogy a gyengeség a gyökere európai színvonalú, nagy értékeket produkáló irodalmunknak.

TÓTH DEZSŐ válasza

Nagyon hálás vagyok a hozzászólásokért, különösképpen Kovács Endre elvtársnak. Felszólalása ugyanis záloga az irodalomtörténészek és történészek közötti régen kívánatos együttműködésnek.

A hozzászólások legnagyobb része — utalva a referátum fogyatékoságára — igen lényeges kérdésre vonatkozott: nevezetesen arra, hogy a magyar nacionalizmus történetének felrajzolása ebben a korszakban sem lehetséges széles nemzetközi távlat nélkül. Külön köszönöm Turóczy Trostler József professzor elvtársnak, hogy ezt oly nagy nyomatékkal hangsúlyozta, s hogy megjegyzéseivel egyben fel is tárta azokat a világirodalmi vonatkozásokat, amelyekben a magyar fejlődés kérdései érthetőbbé válnak. Kovács Endre elvtárs is lényegében ugyanennek az igénynek adott hangot, figyelmeztetve, hogy elsősorban a kelet-európai nemzetek nacionalizmusát kell figyelemmel kísérnünk. Kemény G. Gábor és Sziklay László elvtársak széles ismeretekre alapozott konkrét hozzászólásai pedig épp e téren ki is egészítették a referátumot. Kemény G. Gábor elvtárs — s ezt igen lényegesnek érzem — külön is rámutatva, hogy ennek a „dunai nacionalizmusnak” kezdetől voltak az együttműködésre irányuló, pozitív hagyományai is.

A másik központi kérdés, amit Szauder elvtárs vetett fel, s Turóczy professzor és Kovács Győző is érintettek, hogy a referátumban nem kapott kellő hangsúlyt Kazinczy életművének a magyar nacionalizmus alakulásában betöltött szerepe. Elismerve a felhozott érvek jogosságát, ugyanekkor arra is utalnunk kell, hogy Kazinczy életműve, egész működése a nacionalizmus szempontjából bizonyos fokig színtelen. Műve a maga egészével, létével járult hozzá nemzeti kibontakozásunkhoz, de a tartalmát, az eszmeiséget, a megfogalmazást illetően a nemzeti csak periférikusan van benne jelen. Műve lényegében a nyelvművelés, a fordítás révén a maga mivoltában része a nemzeti kibontakozásnak — a nacionalista ideológiának a megformálásához közvetlenül azonban nemigen járult hozzá. Amikor az öreg Kazinczy olyan élesen szembekerült a fiatal romantikus nemzedékkel, a Pyrker-kérdés vagy az Árpádiász kapcsán, nem arról volt szó, hogy nézetei visszafejlődtek volna, hanem arról, hogy a tartalmában is nemzeti irodalom perspektívája előtte korábban sem élt tisztán.

Szauder és Fenyő elvtársak joggal hiányolták a Kazinczy-féle elvek reformkori irodalomba való beépülésének kifejtését. Klaniczay elvtársnak bizonyos értelemben ezzel ellenkező aggályával, hogy ti. a rendi nacionalizmust kelletténél kevesebbre értékeltem — kevésbé értek egyet. Viszont teljesen igazat adok neki abban, hogy a magyar társadalom „gyengeségének” visszatérő emlegetése félreérthetővé és sablonossá válhat. Mindig konkrétan ki kell fejteni, mit értünk a magyar fejlődés „elmaradottságán”, miben nyilatkozik ez meg.

Ez azután általában felveti a magyar irodalom immanens vagy viszonyított szemléletének kérdését. Ha ugyanis viszonyítunk, akkor valóban számolnunk kell egész történelmünk és ideológia-történetünk lemaradásával. Ez viszont sohasem jelentheti a szubjektív értékek kétségbevonását. A kettő egyeztetése mindig konkrétan megoldandó fogalmazási és szerkesztési kérdés.

Fontos kiegészítésnek érzem, amit Szauder elvtárs az ellenzékiségről, mint magyar „nemzeti” tulajdonságról mondott; Horváth Károly elvtársnak azt a megjegyzését, hogy a magyar irodalmi népiességgel mennyire összefügg a nemesiségnek a parasztival részben rokon, ahhoz olykor közeleső életformája; a paraszti és nemzetiségi azonosságának, összemosódásának jelenségét, amire Klaniczay elvtárs hívta fel a figyelmet. Teljesen egyetértek Fenyő elvtárs észrevételével; s Kovács Endre elvtársnak főleg azt a figyelmeztetését érzem fontosnak, hogy a reformkori irodalomban mennyire hiányzik, sokszor még a legnagyobbaknál is, a nemzetiségek iránti igazi megértés. Nem tudok azonban vele teljesen egyetérteni abban, hogy a reformkori nacionalizmus és bizonyos mai nacionalista jelenségek között nem lehet kapcsolatot feltételezni, összefüggést keresni. Lehet, hogy bizonyos fordulatok a referátumban félrevezetők, vagy félreérthetők. Egy nemzet emlékezetében azonban a nagy történelmi élmények tovább élnek. Az újabb jelenségek természetesen saját koruk talajából nőnek ki és annak problémáit fogalmazzák meg. Ezek konkrét tartalmi jelentése nyilván merőben más. De hogy ezek az új ideológiai jelenségek építenek a kollektív emlékekre, hogy bizonyos ideológiai kereteket, hagyományokat a múltból, a történelmi fejlődésből kapnak, illetőleg választanak maguknak s hogy a hagyományok eredete legtöbbször azt is meghatározza, hogy mire lehet, ill. nem lehet felhasználni és kihasználni őket — az, azt hiszem, tartható álláspont.

Végül néhány elméleti kérdést szeretnék jelezni. Az egyiket Túróczy elvtárs érintette, Klaniczay elvtárs referátuma is nyomatókkal vetette fel — a vita során azonban nem volt visszhangja. A kérdés az, hogy a mi nacionalizmusunk rendi jellegével mennyire függ össze a barokk és a romantika megnövekedése. Ennek az elméleti kérdésnek megoldása az Intézet elméleti csoportjának is alkalmas téma lehetne. Ugyanígy érdekes probléma, amit Wéber elvtárs vetett fel; hogy ti. a rendi nacionalizmus a maga konzervatív megkötöttsége ellenére is új esztétikai értékeket hozott be a magyar irodalomba. Nyilván meg kell keresnünk azokat a valóságos társadalmi, eszmei alapokat, amelyek révén ez egyáltalán lehetségessé vált.